

The background of the cover is a photograph of a room. On the left, a dark wooden bookshelf is filled with books. In the center, a window with sheer curtains is visible. A glowing lamp is positioned in front of the window, casting a warm light. The view through the window shows lush green foliage outside.

Tamás Attila

VISSZATEKINTÉS
Életrajzi jegyzetek

Tamás Attila

Visszatekintés
Életrajzi jegyzetek

DUPress

Tamás Attila

Visszatekintés
Életrajzi jegyzetek

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

A kötet megjelenését támogatta
Debrecen Város Önkormányzata

Borítóterv, tipográfia: Szabó Péter

© Tamás Attila, 2010

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978 963 473 380 5

Valahol el kell kezdeni.

Mit?

A megélt évekkel való számvetést.

De hát egyszer már elkezdtem, és „a maga módján” – szakmámmal, az irodalommal kapcsolatban – nagyjából el is végeztem azt. Egy *Töprengések...* című kis kötetben, másfél évtizeddel ezelőtt. Vagy maradhatott még annyi emlékem – mindegy, mennyire szakmai természetű – amiről akkor nem szóltam, pedig érdemes lett volna a följegyzésre? Kinek, vagy kiknek a számára? Részben – egész egyszerűen – saját magamnak. Záróra előtt még számba venni, hogy mi is az, amit bezárok. Azután a családomnak: feleségem és lányaim mellett unokáim valamelyikének. Valamivel talán még szélesebbre is vonható az a kör, amelynek tagjai számára jelenthet valamit, amit itt leírok: jó érzéssel mondhatom el, hogy nincsenek kevesen, akiket barátaimnak mondhatok. A külső történések közt is akadhat, ami megérdemli, hogy egy percre ráirányítsa valaki a figyelmét, a látható és hallható eseményeken túl is lehet-

tek az életnek olyan tényezői, amelyeket érdemes az elemző figyelem számára előkaparni, mert nem kizárólag énrám találhatja valaki jellemzőknek. Részben úgynevezett történelmi évek hagytak rajtam több-kevesebb nyomot, részben olyanok is, amelyek rejtettebben érvényesítik a maguk hol edző, hol bomlasztó hatását a személyiség alakulásának folyamatában. Megpróbálok mindebből valamennyit érvényes formában továbbadni – évtizedeinkben nem kizárólag írók írtak, írnak önéletrajzokat.

*

Az utóbbi nyolc-tíz évben több ízben is úgy hozta a véletlen, hogy Pesten jártomban – ha egy kicsit eltértem máskülönben legcélszerűbbnek mutatkozó útirányomtól – érintettem a Damjanich utcát, s azon belül azt az épületet, amelyben körülbelül fél esztendőn át (1954–55 őszi és téli hónapjaiban) nevelőtanárként voltam alkalmazásban. Hogy miért ragadtam meg egyszer vagy kétszer az erre többé-kevésbé kínálkozó lehetőségeket, az talán nem kíván túl sok magyarázatot, az azonban már igen, hogy miért ismétlődött ez meg több alkalommal is. Miért érezhetem úgy, hogy ha bő félszázadnyi felnőtt életem fölött végig akarok tekinteni, akkor indokolt lehet elsőként ezen a tájékon vizsgálódom. Pedig azt nem mondhatnám, hogy bővelkedett látványos eseményekben ez a fél esztendő.

Vagy talán egész egyszerűen tévednék, mikor értékelní próbálok az „emtéhá” (Munkaerőtartalékok Hivatala: MTH) nevelőotthonában töltött hónapokat? Majd elvállik. Előbb azonban alighanem egy kissé még

visszább kell menni, hogy kiderüljön, milyen összefüggések hálózatában is vetődtem a Damjanich utcai építőipari tanulóotthonba.

Egy kerekén nyolc hónapos állástalanság állapotából tudtam itt többé-kevésbé a „rendes emberek” sokaságába visszakapcsolódni. (Ebben az időszakban látták el először az embereket az illetékes hivatalok személyi igazolványokkal, s a könyvecskét kiállító szigorú – nem rosszindulatú! – elvtársnő annak rendje és módja szerint megkérdezte, melyiket írja be: azt, hogy „foglalkozás nélküli”, vagy pedig azt, hogy „napszámos”. Be kell vallanom, az előbbi mellett döntöttem – talán nem mentesen minden konformizmustól.) De alighanem még egy lépést kell itt az időben hátrálnom: hogy is kerültem ebbe a helyzetbe? Az egyetem négy évének elvégzése után (Budapesten, az ELTE-re jártam) egy-egy bizottság színe elé járultunk, amelyik – kérésünket is figyelembe véve – arra volt hivatva, hogy döntsön elhelyezkedésünk ügyében. Budapesti lakosként budapesti gimnáziumi tanári állást kértem, a bizottság azonban – második nekifutásra – a filmgyárba helyezett. (Először az ifjúsági könyvkiadót jelölték ki számomra, pár nappal később azonban újból behívtak. Tisztán emlékszem az akkor csontsovány, azóta rég joviálisan elpocakosodott kollégám szárazan hivatalos szavaira: „Ott most ilyen elvtársakra van szükség.”) Ez „kiemelés”-nek volt tekinthető, és – bár egy tiltakozás aligha nyomott volna sokat a latban – ma már hajlamos vagyok úgy ítélni, hogy erkölcsi vétséget követtem el azáltal, hogy szó nélkül elfogadtam ezt az átirányítást. Hiszen a legkisebb mértékben sem rendelkeztem filmes

ismeretekkel. Rövid időn belül bekövetkező „bűnhődés” előidézésében tehát magam is részes voltam.

A filmgyárban természetesen voltak kedvező élményeim is: érdekes volt a díszletek között bóklászni, fölvételek készülésébe betekinteni, filmnovellák útját nyomon követni az elfogadástól a megvalósulásig vezető útukon. Az első hónapokat követően azonban egyre inkább úgy kellett éreznem, hogy nem tudom magam előtt ottlétemet erkölcsileg igazolni. A *Rákóczi hadnagya* című – lényegében ifjúsági – film forgatókönyvének alakításában való gyakornoki ténykedésemre ugyan kisebb-nagyobb mértékben szívesen gondolok vissza (más filmek munkálataiban való részvételemre egy fokkal kevésbé), de tucatnyian voltunk a dramaturgián (melyet egy derék öreg díszletépítő blamaturgiának mondott), egy jó dramaturg pedig évente két-három könyvet is tető alá hozhatott. A gyár kapacitása kb. évi tizenkettő volt. Hozzá való hivatástudat és tehetség híján nem ígért számomra semmi jövőt ez a pálya – amennyiben magaménak éreztem Arany János szavait: „Mert élni... nem fájulva tengés, olcsó időnek hasztalan soka...” Márpedig fokozatosan ki kellett derülnie számomra annak, hogy igazában csak azért kértek ki (néhányad magammal) az egyetem végzősei közül, hogy adott esetben igazolni tudják minisztériumi funkcionáriusok előtt: „Utánpótlás neveléséről is gondoskodunk”.

Körülbelül másfél év múltával valamilyen konfliktust követően (ilyenek több ízben adódtak, előfordult, hogy az osztály vezetőjével) az 1954-es év utolsó napján leültem filmgyári szobánk öreg írógépéhez, és írásba

adtam, hogy többet nem teszem be oda a lábamat. Különböző kérvények írása-beadása, hivatali ajtók előtti várakozások nem kis száma után jutottam el nyolc hónap múltán odáig, hogy legalább ideiglenesen elfogadható állásra találtam. (Közben fordítói tevékenységgel, az éppen megrendezésre került jubileumi Jókai-kiállításban végzett munkával és más alkalmi szellemi tevékenységekkel tartottam fenn magamat.) Egy Sztálinvárosból fölkerült, építőipari munkások képzésére hivatott MTH-intézet otthonigazgatója, volt egyetemi kollégám valahonnan hallott a helyzetemről, és fölkinált számomra egy éppen megüresedett nevelői állást. Ez egyértelműen kedvezőbbnek mutatkozott számomra a minisztérium által fölkinált hévizgyörki, illetve újhartyáni pedagógusságnál. (Azokban az években vezették be – vagy csak tervezték bevezetni? – Budapesten az ún. letelepedési engedélyt, és félő volt, hogy ezt nem kapom meg egyhamar, ha egyszer kiköltöztem a fővárosból. Máskülönben a lakhatásom biztosítva volt szüleim és bátyám bérletében. Anyagi támogatásukra ugyanakkor nem számíthattam, hiszen az édesapám 1950 óta nyugdíjas volt – hosszú hónapokra azt is megvonták tőle.)

A nevelőtanári tevékenység végső soron jobban elviselhető volt számomra a filmgyárinál, ez azonban még nem mond sokat. (A filmgyárban, majd állástalanságban eltöltött idő elég erősen igénybe vette idegzetem teherbíró képességét – a hivatalos szakorvosi vélemény nagyfokú idegérzékenységet állapított meg nálam.) De próbáljuk meg előbb a változás hozta pozitívumokat összeszedni.

Ahogy azonban így keresgélek, tartanom kell attól, hogy az otthonban töltött első óránál több olyat, amelyik a maga egészében ilyennek lett volna mondható, akkor sem igen találnék, ha még több időt szánnék a keresésre. Azt pedig, hogy mi volt számomra ez az egyetlen zavarásmentes pozitívum, némi nehézség árán tudom csak előadni, a nevetségessé válástól tartva. De hát ez az igazság: az ottani első vacsora esett olyan jól, hogy semminemű disszonancia nem zavarja a rá való visszaemlékezés békességét.

Világos, hogy ebben nagy szerep jutott a kontraszt-nak: zárva maradó hivatali ajtók és választ váró levelek az egyik oldalon, baráti invitálás (még nem álltam alkalmazásban), szelíd alkonyi fényel megvilágított étkezőhelyiség, bőséges adag paprikás krumpli a másikon... Volt ebben – ennek elfogadásában – némi megalakulás is, (hogy az Igazság – a való vagy vélt Igazság – hajszolása helyett beérem *kisebb, de reális* értékek elfogadásával), a közösen elfogyasztott étel azonban egy emberi közösség megnyilatkozását is tudta számomra sugallni.

Olyan eseményeket persze, amelyek derűs elemeket, derűs színezetű részleteket is tartalmaztak, föl tudok azért idézni. Utólag akár pukkadozhatok is a nevetéstől, ha megelevenedni engedem például a vasgyűjtés (a város belterületein is kötelező vasgyűjtés!) részleteiből azt, mikor az apró vicik-vacakok összeszedésén túl az egyik udvarra kitett vaságyat is igyekeztünk a gyűjtőhelyre hurcolni. „Ment” is a dolog, egészen addig, amíg a „tulajdonos” észrevette akciónkat, melyet azután a szegény öregasszony keserves átkainak záporo-

zása közepette abba is hagyunk, alig fékezett futólépésre váltva. „Csak” éppen a néni nyomorúsága volt inkább sírni-, mint amennyire nevetnivaló, s az ország felelős vezetőinek szellemiségére vonatkozóan érlelődhetek az emberben komor gondolatok...

Már-már a fekete humor tényezőiként vehetők számításba egy napfényes kora őszi nap délutánjának egyes eseményei. Én voltam az egyetlen ügyeletes – valószínűleg első ízben kaptam meg ezt a megbízatást.

A kiküldött ellenőr öreg, félvak portásunk által meg nem háborítva jutott be az udvarra, ahol is a fiúk zömének figyelmét egyik társuk akciója kötötte le: légpuskájával patkányra vadászott. (Már legalább kettőt sikerült is puskvégre kapnia.) A megtekintett szobák egy részében kártyáztak, (ez tilos volt), több szekrényajtónak a belső oldalát rákarcolt nyilaskereszt díszítette. A közösen tapasztaltak közös értékelését egy kívülről érkező férfi zavarta meg: „a sekrestyés” felől érdeklődött, olyan természetességgel, mint ha az illető afféle házbútor szerepét töltené be nálunk... (Utólag tudtam meg, hogy nem olyan nagyon régen még csakugyan valamilyen egyházi intézménynek adtak helyet az öreg falak.) Megint csak a maga sajtószertű voltában mondható végül is derűsnek később a „legények” felszabadulásának – búcsúestjüknek – az egyik mozzanata. Többségükben szerencsésen túljutottak a vizsgákon – kőművesek, tetőfedők, szigetelők lettek; az „arisztokráciát” a villanyszerelők adták – és délután kivételesen fölmentést kaptak a szesztilalom alól. Zsongott az épület a beszszelt, esetleg egyenesen lerészegedett kamaszoktól. Viszonylagos rendet megőrizni próbálva, többek között

fölkísértem egyiküket a szobájukba, lefektettem az ágyára, lehúztam két lábáról a bakancsot, felső testéről a zubbonyt, majd otthagytam. Néhány perccel később azonban újra összetalálkoztam vele a félsötét lépcsőházban.

„Hová mész?” kérdésemre – számomra tagadhatatlanul váratlanul – a „Megyek és megölöm a Tamás nevelő elvtársat” választ kaptam. Mert hogy az őt hülyének nevezte. Soha nem hülyéztem őket, azt ugyanakkor gyaníthattam, hogy ennek bizonygatásával most nem mennék sokra. „Igazad van – mondtam ezért inkább –, a Tamás nevelő elvtársat én is ismerem: nagy csibész. Az lesz a legjobb, ha ketten együtt intézzük majd el, most azonban sötét is van, meg hideg is, te meg itt állsz mezítláb. Hagyjuk a dolgot holnapra.” „Jó” – válaszolta rövid gondolkodás után, s hagyta, hogy másodszor is fölkísérjem a szobába, s úgy nagyjából még be is takarjam. Másnap semmire sem emlékezett.

Zubbony- és bakancs-ügyek viszont ekkorra már nagyobb súlyú összefüggések részeként is megjelentek számunkra. Parányiségükben is észrevehető részeit adva hazánk ekkori történelmének. Felszabadulásukhoz közeledve egyre jobban kezdett a fiúk között elterjedni annak a híre, hogy tanév végeztével le kell adniuk a zubbonyukat és a bakancsokat – annak ellenére, hogy a kölcsönösen aláírt szerződések szerint ezek végzés után az övéké lesznek. (Az persze igaz, hogy az ő számukra „valamiért” ezekből a szerződésekből már nem jutott másolati példány.) Erről értesülve levelet írtam az MTH akkor legfőbb vezetőjének (Non Györgynek vagy Kossa Istvánnak – már nem emlékszem, kettejük

közül melyikük töltötte be ezt a „jó középkáderi” pozíciót.) Jeleztem a tervezett lépés elhibázottságát, kértem annak mielőbbi megszüntetését. Választ nem kaptam.

Ekkortájt állították helyre a Legfelső Ügyészség intézményét, azzal a rendelkezéssel, hogy aki törvénytelenséget észlel, az dobjon be egy levelet a levélszekrényükbe, és ők majd intézkednek. (A Nagy Imre-időszakban jártunk ekkoriban.) Ezt az utat választottam. Írásos választ erre sem kaptam, viszont emlékezetem szerint a zubbonyokat megtarthatták a fiúk. (Hogy merő véletlen játszott-e a kezemre, vagy tudatos dokumentatív törekvésem „jött be”, mindenesetre tény, hogy megmaradt beadott levelemnek ceruzával írt fogalmazványa). Négy és fél évtizeddel később pedig a korszakot feldolgozó egyik történetírói munkában találkoztam a következővel. A dogmatikus erőknél a „Nagy Imre-vonal” elleni támadásáról van szó: „Még mindig nagyon nagy lábon élünk” – panaszkolta be Rákosi Andropov nagykövetnél a Nagy Imre-vonal állítólagos pazarlásait. Többek között felrója „az egyetemi hallgatók ösztöndíját, a melegüzemi munkások védőital-fejadagját, az ipari tanulók munkaruha-juttatását.” (Rainer M. János: *Nagy Imre*, 1999. 77. – A kiemelés tőlem származik: T. A.) Nem mertem volna remélni, hogy kinek lettem vitapartnerévé. És ma sem tudom, kínos-keserves röhögést válthatott volna ki belőlem ez az „ütközés”, ha valamiképpen tudomást szerezek távoli „vitatársam” személyéről, vagy inkább a kiszolgáltatottság szűkülőnyűsítő hangjai illettek volna legújabbkori történelmünk effajta helyzeteinek ismertetéséhez.

Egy szerencsés kimenetelű kisebb „akciót” viszont elkönnyvelhettem – igaz, ennek a záró aktusa is rossz szájízt hagyott maga után. A különböző munkahelyeikről szálláshelyükre visszazárlingózó ipari tanulók – mondhatni: a dolgok természetéből adódóan – összeütözésekbe kerültek a helybeli vagányok csoportjaival. Egyik alkalommal „a mieink” kerültek időlegesen fölénybe, s valahogyan nem is mindenben a lovagiasság szabályai szerint. A kintiek ekkor valamivel nagyobb csoportba tömörülve válasz-akcióra szánták magukat: berontottak az épületbe, abba a szobába (terembe?), amelyben az iménti incidens (mellesleg pokoli étvágyú!) kulcsfigurája is lakott, és kihívták valamilyen formában lebonyolítandó párharcra.

Az viszont nem vállalkozott rá, és elég nagyfokú feszültség fogadott, mire közéjük értem. Föltehető, hogy egy-két boxerféleséget a kerületbeliek is hoztak magukkal, a „mieink” keze ügyébe emlékezetem szerint főként kalapácsok kerültek. (Palatetők fölrakásánál volt rájuk szükség.) A kintiek vállalkozása, meg kell mondanom, imponált, hiszen kisebbségben voltak, a helyzetem ugyanakkor egyértelműen az otthonhoz kötött. Ebből is adódott, hogy azt igyekeztem valahogy elérni, hogy ne törjön ki a levegőben lógó tömegverekedés. Ez rejtélyes módon sikerült is: megkezdték a kivonulást, előbb a szobából, aztán a folyosóról, és mentek volna tovább is, a kapunál azonban már az időközben megérkezett rendőrök állták el útjukat, s vették őket kezelésbe. (Kollégáim riasztották őket, vagy félvak portásunk? – nem tudom.)

A hatalom tehát a mi oldalunkon avatkozott be, helyreálláshoz segítve a – szükséges! – rendet, a „megoldás” – pofonnal-farbarúgással – mégsem volt igazi. Megtapasztaltam a hatalommal megvédettség állapotát.

Mit élhettem meg ennél zavartalanabb sikerként?

Egy-két beszélgetést egyik vagy másik fiú ide vezető útjáról. Azt, amiben talán nem is volt a könyv kiadásán túlmenő részem, hogy az egyik szobámban folytatólagos felolvasásban megismerkedtek a *Toldival*. (Az egész trilógiával? Szeretném hinni, de nem hangzik valószínűen.)

Keserves vereséggel járt ezzel szemben otthonunk névadójának szobor-leleplezési ünnepe. Gorkijről kellett beszédet mondanom, s talán sikerült is valamilyen épkézláb szöveget összehoznom – nem *Az anya*, hanem az *Éjjeli menedékhely* és az *Életem* alapján – belevettem beszédembe azt a sokszor idézet mondatát is, hogy „Ember – ez büszkén hangzik!” Ment is volna rendben a dolog, hiszen az udvaron – a mellszobor közelében – felsorakozott fiúk tisztességesen végighallgattak, s miért is ne tételezzem föl, hogy némi tetszést is sikerült itt-ott kicsiholnom. A vacsoraosztás rendjének kialakításába azonban valahol hiba csúszott – és egyszer csak elszabadult a pokol. Csak a tolongók látványa maradt meg a továbbiakban számomra, és annak ténye, hogy én is ordítok. (Ráadásul hiába.) Már kívülről is látom magam, egyazon szinten a többi ordítóval – és azt érzem, hogy minden összeomlott.

Persze, „minden” azért ekkor sem omlott össze. A vacsorájához azért bizonyára így is mindenki hozzájutott

(előbb vagy utóbb), az orrát senkinek sem verték be, széket sem tört senki össze, a megsavanyodott juhtúrógombócokat is majd csak hetek múltával hajigálták föl a falra, tiltakozásuk jeléül – csak éppen ember és ember viszonya újrarendezésének modellje omlott össze korhatag tákolmányként. („Ember” – ez itt nem hangzott éppen büszkén.)

Még valamiről mindenképpen szólnom kell az ipari-tanuló-intézet kapcsán.

Azt hiszem, még az első munkanapon történt, hogy a még majdnem teljesen üres épület egyik ablakából nézelődtem, némelyik szobába is betekintést nyerve. Egy emelettel lejjebb az ablaknál egy fészületlen szőke fiú bütykölt valamit, alighanem a bakancsán. Augusztus legvége lévén meleg volt, ing nélkül vagy derékig kigombolkozva tevékenykedett, látni lehetett a bőrét elégtelenítő jókora sebhelyet. (Utóbb tudtam meg, hogy pár nappal előtte megforrósított csákánnyal próbálta megbontani a szigeteléshez szükséges bitumentömböt, ezzel égette össze magát.) A vonásai nem voltak ellen-szenvesek, de csak akkor, ha a durvaságot nem tekintjük eleve visszariasztónak. Az mindenesetre tagadhatatlan volt, hogy bizonyos viszolygás fogott el, mikor ránéztem. Ebben a viszolygásban azonban majdnem biztos, hogy szerep jutott korábbi „úrifiú” kényeskedésnek is. A „védett” gyerek idegenkedésének az „utagyerekek” iránt. Egyértelműnek mutatkozott ezért a feladat is: most majd öközöttük kell megtalálnom – vagy inkább kialakítanom – a helyemet.

Ez a helyzet tehát egyszersmind lehetőséget ígért ahhoz, hogy segít majd túljutnom egy betegesen tagolt

– osztályokra, rétegekre elkülönített-elkülönülő – társadalom szorító falain. Illetve ezeknek a maradványain.

A részletekre többnyire itt is csak ügyel-bajjal tudok már visszaemlékezni. Azt tudom, hogy nemsokára sikerült valami szobaparancsnokság-félével megbíznom, és úgy láttam, hogy a szobatársak el tudták ezt fogadni. Egy alkalommal valamilyen fegyelmiféléet adtam neki (átmenetileg leváltottam talán?), mert pofon vágta egy feltűnően kisfiús szobatársát. (De hogy tudott ez a kisfiú hógolyót dobni! És hogy kicsalt egyszer munkahelyüknek, a Vigadónak a romjaira...) A büntetést fegyelmezetten elfogadta – a „dolgok” rendeződtek. Egyszer-kétszer elbeszélgettem vele.

Azon a bizonyos búcsúesten („Megyek és megölöm a Tamás nevelő elvtársat...”) vele is összetalálkoztam, emlékszem: az udvaron. Tökrészeg volt. Nem ismert meg. Teljesen képtelen volt a logikus kommunikációra, egyre csak azt hajtogatta: „Ki...tak velem!” „Olyan nevelőm volt, hogy az anyámat megölném érte, és mégis ki...tak velem!” Nem tudtam belőle kiszedni, segíthetnék-e neki valamiben, egyáltalán, hogy pontosabban mi történt vele. Másoktól sikerült annyit megtudnom, hogy megbukott a vizsgáján. Vizsgájának menetébe, ha akartam volna, akkor sem szólhattam volna bele, meg sem tudtam volna ítélni, mennyit teljesített a követelményekből.

Értelmes beszélgetésre sem volt lehetőségem. Mentem tovább, be az épületbe, egyik szobából ki, a másikba be: játékos szóra is, a rend maradványait is őrizni próbálva. Engedve néhányuk hívó szavának: „Maga

úgy ébresztett bennünket, hogy előbb jó reggelt kívánt nekünk – igyék meg most velünk egy pohár bort!”

Mentem velük – valójában azonban bizonyára őelőle menekültem. Másnap, bakancsleadási-átvételi bonyoldalmak közepette, nem kerültünk egymás látómezejébe. Többet nem találkoztunk.

Hol vagy, mi lett veled, Brán Gyurka?

*

„Hervad már ligetünk,
díszei hullanak...”

Igazán nem panaszkodhatom: szép sorok idézésének a kíséretében búcsúztatott az intézet termelési igazgatója. (Azt hiszem, neki érettségije is volt.) Az eredetileg Sztálinvárosból Pestre került intézmény átszervezésre került, s hogy nekem csak ideiglenes volt a szerződés, azt elég volt a leépítéshez meg nem újítani. Néha nem találtak eléggé energikusnak – mondta az igazgató. Mint rövid úton tisztáztuk, félreértettek egy csak távolabbról látott jelenetet, de hát akkor már döntöttek, másrészt én sem készültem arra, hogy majd az MTH-tól fogok nyugdíjba menni. Délelőttönként ebben az időszakban Hegel esztétikájával birkóztam, s nem ment mindig zökkenőmentesen átállásom a napi „Rendet rakni, kisöpörni, ne dohányozz!”-ra. (Megtörtént, hogy a szobába nyitás előtt megtorpantam, mert úgy éreztem: nem bírok bemenni. A gyerekkori „Inkább világga megyek!”-komplexusai is ki-kiújultak bennem.)

Megint állást kellett keresnem. Ezúttal azonban csak négy hónapig tartott ez az állapot, illetve létezési mód.

Előbb arról volt szó, hogy a Műcsarnokban jutok egy megüresedett előadói álláshoz, a nagyjából megállapodás után azonban Németh Lajos művészettörténész jóbarátom – aki ekkor az MDP Központ kulturális osztályán dolgozott – beajánlott az akkoriban szerveződő Hazafias Népfrontnak ugyancsak kulturális osztályához. (Talán említést kíván ehhez, hogy ekkor már megjelentek legelső – bár jelentéktelen – publikációim, s Király István publikálásra alkalmasnak minősítette a szakdolgozatomat. Ez utóbbit a már munkában töltött ötödik egyetemi év során kellett befejeznünk.) Jánosi Ferenc – Nagy Imre veje – az új szervezet elnöke „káderezett le” egy hivatalos személyzetis asszisztenciájával, oldott közvetlen beszélgetésben. Mondtam, hogy én inkább ezt az állást fogadnám el – művészettörténész oklevelem nem volt –, a műcsarnoki munkahelyet azonban csak akkor mondanám le, ha már biztos, hogy ez rendben van. Annyira biztos, válaszolt a személyzetis, hogy ő azt személyesen le is fogja mondani.

Le is mondta, csakhogy ezzel egyidőben nagyobb dolgok kezdtek bekövetkezni az ország politikai életében. Nagy Imre kórházba kerülését is kihasználva, Rákosiék meghozták az ő vonalával szemben előbb a márciusi, utána a még erőteljesebben dogmatikus áprilisi párthatározatot, amely többek között a Népfront önállósításának vádját is a terhére rótták. Az én esetemben is szükségesnek találták azután az alkalmazás előtt újabb „beszélgetésre” sort keríteni. Immár a félreállított Jánosi Ferenc nélkül. Természetesen a határozatokra vonatkozó véleményemet is tudni akarták.

Nem felejttem a helyzetet. Akkori szemlélettel ugyan láttam egy-két apróságban igazat a két határozatban (az iparfejlesztés néhány kérdésében), egészében azonban akkori énem számára sem volt kétséges, hogy hol van az igazság nagyobbik része. Azonnal eszembe villant azonban az a kisszerű, de makacs tény is, hogy még mindig nem adtam vissza bátyámnak azt a pénzt, amelyet állástalan hónapjaimban kölcsön kértem tőle. A kérdés föltevését követő rövid csöndet megtörve azután nyekeregtem valamit elkövetett hibákról és a dogmatikusok visszatérésének a veszélyeiről, Nagy Imre szerepének tisztázatlanságáról is szoltam, az azonban biztos, hogy kategorikusan nem fordultam szembe a határozatokkal. Az ezt követő években ugyanakkor – és igazában csaknem a mai napig elnyúlik ez az időszak – szinte betegesen irtózom attól, hogy tartozzam valakinek vagy valaminek. (Beleértve ebbe a részletre vásárlást is.) Adósságlevelekkel a zsebben nincs felelős döntés.

Olyan nagyon azért talán nem kellett (nem kell?) szégyenkezni akkori ingadozásom miatt, hiszen ebből az állásból azután semmi sem lett. Ígéreteket ugyan kaptam egy darabig – miközben már az egésztől egyre inkább elment a kedvem – ezek az ígérek azonban egyre homályosabbak lettek. Utóbb, mikor a megbeszélt időben történt jelentkezésemre már csak egy nyájas-mosolygós „Mi újság, Tamás elvtárs?”-at kaptam „válaszul”(!) a telefonba, már nem lehetett kétségem afelől, hogy mire számíthatok.

Azután, részben véletlenek összjátékának köszönhetően, mégis rendeződtek a körülményeim. Nagyobb ügyek alakulásának eredményeként.

A kulturális tevékenységek legfelsőbb hazai irányítói ekkortájt kiöltötték, hogy gyökeresen átszervezik az *Új Hang* című, kisebb mértékben már többször átszervezett irodalmi folyóiratot. Valahogy úgy, hogy valamennyit frissítenek is rajta – ebbe arculatának részleges megváltoztatása is belefért – és az eredeti elképzelésekhez visszatérve jobban a fiatalok megnyilatkozási fórumává alakítják azt. Mégpedig úgy, hogy olyanok kezébe adják, akiket – fiatalságukból adódóan – a legfontosabb kérdések esetében jobban kézben tudnak majd tartani, míg kisebb részletek dolgában meg lehet számukra egy kis modernséget engedni. Bodnár Görgy, aki korábban Révai József MDP-főideológus titkáraként is dolgozott, felelős szerkesztői megbízást kapott, a szelíd Simon István, aki az izgágább alkatú ellenzékkel kezdettől nem volt jó viszonyban, főszerkesztővé lett, a sokak rokonszenvét megnyerni tudó, ugyancsak szegényparaszt származású Czine Mihályt, illetve Csoóri Sándort választották ki a próza- és kritika-, illetve a próza-rovat gondozására. Hámori Ottó lett a képszerkesztő és a film-, színház-, zene-rovatok ügyeinek intézője, és valami úton-módon, azt hiszem, a hivatalos DISZ-vonal képviselőjét is főként neki kellett ellátnia. Egy álláshelyet biztosítottak – úgymond – a fiatal, kezdő írókkal való speciális foglalkozás számára: hivatalosan ez lett volna az én feladatom.

Simonnal és Czinével az egyetemen kerültem lazább-szorosabb baráti kapcsolatba, Bodnárt Németh Lajos „nyerte meg számomra”, a velem szemben ülő Csoóri Sándorral már a szerkesztőségben barátkoztam össze. (Hámori Ottóval is rövidesen összebarátkoztunk, velem való kapcsolatomban azonban rövidebb életű volt, és talán valamivel lazább is a többenél.)

Mondhatni eszményi lett a kapcsolatunk. Pedig egy-egy alkalommal heves vita is kirobbant közöttünk, a korrektség azonban egyértelmű volt ilyenkor is. Egy-máshoz való viszonyunkat soha nem hivatali beosztásunk határozta meg, hivatalosan ugyanakkor soha nem kérdőjeleztük meg azt. Néha úgyszólván kamaszos légkör alakult ki körülöttünk: a harmincat a legidősebb sem érte el közülünk a lap indulásakor. Nekem csak a fizetésem volt a legkisebb, meg a nevem nem szerepelt egy darabig a szerkesztőbizottság tagjainak névjegyzékében, rövid időn belül azonban teljes jogú taggá váltam. Czinével együtt a próza és a kritika ügyeit intéztük, ő azonban csak valamivel később állt munkába, mert aspiránsként hosszabb erdélyi tanulmányúton vett részt.

A lapnak a szerkesztőség „mellé” rendelt szerkesztőbizottságában a csendes, pozíciójának súlyával azonban érezhetően tisztában lévő Baranyi Gyula képviselte a pártot, a DISZ-t a pszichológus Pataki Ferenc, zeneművészeti-esztétikai tekintetben Maróti János zenekutató volt illetékes, a fiatal írókkal és kritikusokkal való kapcsolattartás „főnti” felelőse a remek humorú (mellékesen százhús kilós) Abody Béla volt. A tagok közt volt még Somogyi Árpád – az ő szobrászati munkássága

Simon István költészetével volt leginkább rokonítható – és Tamási Lajos is (aki később a *Piros a vér a pesti utcánnal* lett híressé, majd ennek verses megtagadásával kevésbé híressé), arra azonban nem emlékszem, hogy ő akár csak egyetlen ülésünkön is részt vett volna. A két testületnek általában eléggé laza volt egymással a kapcsolata.

Első négy (kilencedik, tizedik, tizenegyedik és tizenkettedik) számának szerzőiből is össze lehet már állítani egy olyan névjegyzéket, amelyik nem keveset érzékelteni tud a folyóirat természetéből. Abody Béla, Csurka István, Déry Tibor, Domokos Mátyás, Fehér Ferenc, *Füst Milán*, *Fodor András*, *Illyés Gyula*, *Juhász Ferenc*, Kamondy (Tóth) László, Moldova György, *Nagy László*, Örkény István, Sánta Ferenc, Sarkadi Imre, Szabó István, Szabó Lőrinc, Tersánszky Józsi Jenő, *Vas István és Veres Péter* munkái érdemelnek talán leginkább kiemelést íróinak sorából (a dőlt betű a gyakoribb előfordulást jelzi), képzőművészeti vonatkozásban Ferenczy Béni és Kass János, a zenében Petrovics Emil mutatkozik ilyen tekintetben leginkább jellegadóknak. (Természetesen akkor, ha nem számítjuk közéjük a tíz éve halott Bartók Béla munkásságát, akinek az emléke előtt a lap teljes számmal tisztelgett.)

Író-körökben – amennyire ezt meg tudtam ítélni – általában elég kedvező volt a folyóirat fogadtatása. Illyés rokonszenvező elismeréssel tekintett a hozzá mintegy tanítványként is kapcsolódó (nála kevésbé intellektuális és kevésbé drámai alkatú) főszerkesztőre, ezért néhány hónap múlva kiadásra kerülő, *Kézfogások* című kötete anyagának körülbelül a negyven szá-

zalékát neki – illetve az *Új Hangnak* – adta. (Csak épp a *Bartók*ot adta a kevésbé ellenőrzött színházi hetilap szerkesztőjének.) Juhász Ferenc és Nagy László még népi kollégistaként kialakult baráti kapcsolatuknak a hatására adták ekkori „nagy periódusuk”-nak a természet Simonnak. (Köztük az akkor még *Szarvas-ének* címet viselő és más „hosszú vers”-ekét, amelyek akkor merőben újszerű hatást keltenek.)

De Déry Tibor is itt adta először közre annak az önéletrajzi munkájának a csíráját, amelyet majd *Itélet nincs* címmel jelentetett meg, szembeötlő figyelmet keltve. Erre vonatkozóan az az eljárás ígérkezett problémamegoldónak, hogy én amúgy is írtam válogatott novelláinak akkortájt megjelent gyűjteményéről *A ló és az öregasszonyról*, és ebben teszek majd valamilyen kritikai megjegyzést az önéletrajzban néhol érvényesülő szkepszisre vonatkozóan is. Ez valamilyen kínoskeserves kompromisszum lett volna, végső soron azonban elfogadhatónak találtuk – csak hogy nem lett belőle semmi. Andics Erzsébetéknek kevés lett volna ennyi engedmény, nekünk meg sok – a megoldást tehát végül az idő hozta meg: elfelejtődött az egész, más dolgok kötötték le jobban az érdeklődést. (A már kiszedett szöveg össze-vissza húzott-toldott példányát azonban eltettem, szerény kordokumentumnak. Annak idején Déry elkérte tőlem, majd szó nélkül visszajuttatta hozzám. Évekkel később annál inkább jólesett, hogy a *Nikről* írt elemzésem – tőle kapott sorai szerint – elnyerte a tetszését.)

Keserves alkudozások kísérték néha kisebb szövegrészeket is. Nagy Lászlótól *A vasárnap gyönyöre* című

hosszúvers jelent meg elsőként, némileg azonban megváltoztatott változatban. Andics nem adta meg közléséhez az engedélyt: „Pesszimista” – hangzott a verdikt. Bodnár bevetette minden rábeszélőképességét a már kiszedett vers érdekében, és elérte a tiltás feloldását – két módosítás árán. Az „Áldozat mindig te voltál, emberiség, / s műhely, gyönyörű műhely mégsem lett a föld meg az ég” keserű felpanaszolása helyére a sürgetés türelmetlen szavai kerültek: „mikor lesz a föld, meg az ég?” És lemaradt volna a befejezés két sora: „Volt egy világ, csupa pír volt, lángolt, most minden fehér. / Ébredj meg, ébredj meg, édes, reggel van, itt van a tél.” Simonnal imprimáltuk a nyomdában a már betördelt szöveget, a második „kiigazításra” nem akart megmozdulni a keze. „Kihúzzuk, Attila? Olyan szép...” „Ne húzd, Pista.” Ebben maradtunk. Bodnár persze majd tajtékozott, hiszen neki kellett majd a felsőbb hatalmaknál a bizonyítványt magyaráznia.

Ezek persze csak példák a sok közül. A „különbözőképpen-látás” problémájának ennél általánosabb érvényű megnyilatkozásai is voltak. Ilyen viszonylatban kaptunk azután az ötvenöt-ötvenhatos évek fordulójának tájékán egy hivatalos följegyzést, három és fél oldal terjedelemben. A pár soros szűkszavú elismerésnek egyértelműen fölébe nő benne a „bírálati rész:” a várakozás és húzódozás a pártos állásfoglalástól érezhető még ma is, a párt irodalmi határozatának megjelenése után, melynek mutatói az *Új Hang* decemberi és januári száma összeállításának huzavonái. Sőt, a párt irodalmi határozata után megjelenő decemberi számban egyenesen jelentős károkat okozott az *Új Hang*

szerkesztősége irodalmi életünk kibontakozásának és a párt ifjúsági szervezete tekintélyének, amikor is „éber-
telenséget követett el, helyet adott a lapban kétértelmű
szimbolikájú, káros tendenciájú műveknek is. A lap
munkájában lévő torzulásokért felelősség terheli a
DISZ KV Agitprop Osztályát is. A lap munkájának
eredményesebbé tétele szempontjából szükséges a lap
Szerkesztő Bizottságának és Szerkesztőségének a meg-
erősítése, és hogy a DISZ KV Agitprop Osztálya is na-
gyobb segítséget adjon a Szerkesztő Bizottság munká-
jához.”

Hogy mennyire tekintették az erre magukat hivatot-
taknak érzők feladatnak az irányítást, azt egyébként
már az indulás egy mozzanata is mutatta. Eredetileg ar-
ról volt szó, hogy a folyóirat új névvel fog indulni. Kül-
önböző címek jöttek számításba. Csoóri például – alig-
ha véletlen, hogy épp ő – a legerősebb *Eszmélet* mellett
állt ki. Elismerve, hogy ez lenne a legrokonszenvesebb,
a kihívónak nem minősíthető *Jövendő* mellett foglal-
tunk állást. Teljesen mindegy volt azonban, ki „győzött”
(és hogy a címlapot hogyan tervezték meg), a „felülről”
jött, Rákosira hivatkozó utasítás eldöntötte, hogy úgy
kell tenni, mintha a korábbi lap élne tovább – hiába
változott meg teljesen a formátuma is. (A helyiség és a
hivatalsegéd megmaradt.)

De térjünk vissza lassan már kritikusnak mutatkozó
helyzetünkhöz.

Nem egyedül a DISZ és a párt illetékes funkcionáriu-
sai prüszköltek a lap olvastán, sajtótermékek is akad-
tak, amelyek „besegítettek” a lap körül alakuló vitába.
A szegedi *Délmagyarország* irodalmár munkatársa az

ominózus decemberi számmal kapcsolatban gyakorolta az ideológiai éberséget. Valamiért az ekkoriban feltűnt Moldovának is ledorongolta egy novelláját, utána Illyés verseiből olvasott ki vétkes jelképeket, majd eljutott a – Nemeskürty nyomán Bornemisza Pétert fölidéző – Csanádi Imre verseihez. Ezek „ha lehet, még az Illyésénél is kártékonyabbak” – ismerte föl.

Ehhez képest a DISZ-vezetőség, amely elé beidéztek bennünket, egészen szelíd volt. De azért csak ehhez képest.

A dörgedelmek hangjait bizonyos Hollós elvtárs irányította. Illyés *Óceánokját* irredentizmus címén érte vád: ha egyszer arról szól, hogy gyerekkorától tengerekre vágyott, akkor most minden bizonnyal Fiume birtoklására jelenti most be az igényét, míg Szabó Lőrinc szerelmi ciklusának darabjaiból Szécsi elvtárs olvasott ki néhány ármányos politikai célzást. (Mellelte ültem, láttam lapszéli megjegyzéseit. A *Valami örök* szonettje, mely a „Valami örök tovasuhogás” fölidézésével kezdődik, majd a „valami” megfoghatatlanságát érzékeltetve jut el a „valami gyors, lőtt seb a szivemen”-ig, rövid, de sokat mondó értékelést kapott: „Pesszimizmus!”)

Hogy ezeket a válogatott ostobaságokat valamennyire ki tudtuk védeni, abban annak is része volt, hogy váratlanul a bizottságból is kaptunk némi segítséget. Huszár Tibor is talált bírálni valót a versekben, de azt azért kimondandónak tartotta, hogy azok „gyönyörűek”. Itt azért lélegzetet lehetett venni.

Hogy az inkriminált Csanádi Imre-versek védelmére sikerült-e valakinek valamit felhoznia, arra már nem

tudok visszaemlékezni. Talán érdemes lehet viszont itt fölidézni ezeket a nem sokak által ismert sorokat, másfelől azért is, mert azok közé tartozik, amelyeket majd – iskolai tanítás során – nem bírtam végigolvasni.

„Mikor még Bécsben tanuló ifjú voltam,... ijesztőt-tek sokképpen, hogy ne prédikálnék... Egyfelől féltem, másfelől égett a szívem, és talám az oldalamon is kifakadott volna, ha az számat fel nem tátottam volna. (1576.)”

Pörnye kerengett mi országunkon,
 eget beborítván
 rángó tetemek nyárson nyuvadtak
 felhőkre vonítván,
 jámbor kegyesek nyúlként inaltak,
 tort ült vala hitvány.

.....
.....

Mitévő légyen, nyelvén akinek
 szavak dagadoznak?
 fojtja torkába: oldalán is ki
 sebbel fakadoznak –
 feltátja száját, félvén is hősen
 támad a gonosznak!

*

A DISZ-vezetők általi letolás aktusán valahogy átvergődve öten (hatan?) beültünk egy kis presszóba, a Martinovics tér és a Kékgolyó utca sarkán, hogy meg-

beszéljük nem túlságosan rózsás kilátásainkat. Még Csoóri Sanyinál is fiatalabb voltam ugyan, állástalan-ságban viszont nekem volt a legnagyobb a tapasztalatom, ezért úgy gondoltam, az alaphang megütésével nem kell okvetlenül másokra várnom. Derűlátásom fanyar hangszínű megfogalmazása kedvező fogadtatásra talált. Elmondtam: adósságomat rendeztem, már foszlófélben lévő nadrágom helyébe vettem egy újat, sőt termelőeszköz-beruházást is végrehajtottam már azzal, hogy vettem egy NDK-ból való táskagépet, úgy érezhetem ezért, hogy viszonylag nyugodtan nézhetek elébe a várható új állástalanágnak. (Azért nyílt minderre lehetőségem, mert közben Juhász Ferencről írt tanulmányommal megnyertem az Irodalomtörténeti Társaság megosztott első–második díját, a tanulmányt ráadásul közölte is a *Csillag*.)

Hogy már ekkor is közelinek ígérkező kirúgatusunk hosszabb időre elhalasztódott, abban a történelem világméretű mozgásba indulásának is része volt. Az SZKP megtartotta huszadik kongresszusát, mely a közelmúlt erőteljes bírálata is tartalmazta. Magyarországon a vezetőség hónapokon át megpróbált úgy viselkedni, mint ha a történetek őket igazolták volna, a mélyebb rétegekből azonban mégiscsak egyre letagadhatatlanabb jelzések érkeztek a történések felszínére. Ebben a helyzetben a mi ügyünkben is illetékes elvtársak nem merték magukra vállalni egy rangos irodalmi folyóirat betiltásáért a felelősséget.

Ezt követően a lényegét tekintve nem változott a szerkesztés irányvonala, csak rövid időre kerültük a várható nagyobb ütközéseket. Legfontosabbnak most is

azt tartottuk, hogy színvonalas – és becsületes – írásokat jelentessünk meg, ehhez természetesnek tartottuk a társadalomkritikai hangoknak is a megszólaltatását.

Általában az újszerűségnek is teret adott a lap, ennek a kidomborítása azonban nem jellemezte az *Új Hangot*. Személyi vonatkozásban változatlanul a megújult Juhász Ferenc és Nagy László, valamint Illyés Gyula, s mellettük a kivételesen kulturált Vas István mondható a következő hónapokban is jellegadóknak, nem jelentéktelen szerep jut azonban közben (betűrendhez igazodva) Cseres Tibornak, Csukás Istvánnak, Csurka Istvánnak, Eörsi Istvánnak, Sánta Ferencnek, Somlyó Györgynek, sikerült elérni, hogy megjelenjék benne Németh László és Weöres Sándor is. Nem maradt ki belőle Kányádi Sándor vagy Kormos István sem, Lator László, Orbán Ottó, Tamási Áron is publikált a lapban. József Attilának egy politikai szempontból fontos tanulmánya is „nálunk” látott újból napvilágot, Schaar Erzsébet és Kondor Béla képzőművészeti munkássága is rangos bemutatást nyert Ferenczy Béni, illetve Németh Lajos tollából. Szász Endre rendszeresen megjelent illusztrációival. Irodalmi vonatkozású megnyilatkozásaival éppúgy jutott benne hely a játékos szellemű Abody Bélának, mint a problémák filozófiai vonatkozásaira is érzékeny, teoretikus alkatú Fehér Ferencnek, a különösen a népi írók munkásságát kiválóan ismerő Béládi Miklósnak, vagy a Lukács-iskolát színvonalasan képviselni tudó Almási Miklósnak. A film- és a zeneművészet problémáit sem hagyta érintetlenül az ekkori *Új Hang*.

Legtöbb izgalommal Déry *Nikijének* a közlése járt. (Közbevetésként azonban ideillik, ha megemlítem, hogy témában és szellemiségben vele közletről rokon, *Szerelmem* című novelláját ugyan az *Irodalmi Újságnak* adta oda, a már majdnem teljesen kész írásművet azonban leadás előtt felolvasta nekünk a Belvárosi Kávéház egyik asztalánál. Nem felejttem el azt az ellentétet, mely a mondatok fegyelmezett halkszavúsága és az író két ujjának görcsös inggallér-gyűrögetése, s hangjának meg-megrezzenése között keletkezett.) A remek kisregényt két részben jelentettük meg: a kutya gazdájának állásvesztésére már az első részlet cselekményében is sor került, törvénytelen letartóztatása a másodiknak az elején következik be. A két szám megjelenése közti időben zajlott (a „kinti” világban) Rákosi utolsó kísérlete arra, hogy megszilárdítsa lába alatt a talajt. A poznani lengyel fölkelésre való hivatkozással betiltották nálunk a Petőfi Kör, az ott éles hangú bírálatával kiemelkedő Déryt pedig kizárták az MDP-ből. Néhány nappal ezt követően vittem nyomdába a frissen imprimált második részt. „Benne maradt?” – kérdezte rokonszenvező érdeklődéssel a nyomdász. „Benne.” – adhattam meg a választ.

(Adódtak közben olyan kisebb események is, amelyek nyugtalanságot hagytak maguk után. Nem egy impozáns történelmi mozgássorozat részeként, „csak úgy”. Egy ízben véletlenül – valamilyen félreértésből adódóan – megbántottam a szerkesztőségünkbe betért Zelk Zoltánt. Keserves évek múltával tapasztalhattam csak, hogy nem neheztel: miután börtönéveinek letöl-

tése után egyszer összetalálkoztunk, s azután beszélt nekem József Attiláról, meg Kosztolányiról.)

Az értékes irodalom gyarapodásáért vívott küzdelem legfontosabb ütközeteit – melyekben szerény erőihez képest az *Új Hang* is becsülettel részt vett – úgy látszott, megvívta a „nagy politika”: Rákosit szovjet támogatással lemondatták (egészségi állapotára való hivatkozással), és megfelelő felügyelettel elszállították a Szovjetunióba. (Ahogy a pesti vicc mindjárt megfogalmazta: Árpád apánk jött fehér lovon, Rákosi Mátyás ment Sepi-lovon.)

Igaz, Rákosihoz képest önmagában Gerő nem jelentett nagy változást, (ahogy ez is hamar megfogalmazódott: az MDP vezetősége csak éppen „meg-gerősödött), egyáltalán *történt valami*, ezen belül pedig nagy mértékben javultak a publikálási lehetőségek. Egy-két hónappal korábban még oly magabiztosaknak mutakozó irányítóink nagyvonalúan kijelentették: „ti tudjátok, mit kell csinálni!” (Tették ezt természetesen anélkül, hogy a korábbiakért elnézésünket kérték volna – és néhány további hónap elteltével már számonkérően hangzott az egyikük által nekem szögezett kérdés: „Czine Miska melyik oldalán áll a barrikádnak?” „Nem barrikádon áll, hanem könyvet ír Móricz Zsigmondról.” – voltam kénytelen kitérni a válaszadás kényszere elől.) A Petőfi Kör rendezvényei közül magam a filozófiai és az említett sajtó-vitán vettem részt. A Kossuth Klubba – ahova az előbbit meghirdették – nem fértünk be, és impozáns volt, ahogy a Közgazdaságira átirányított tömeg valósággal hömpölygött a körúton új célja felé.

(14-e lévén Béládi Miklós arra kapott hirtelenében ösztönzést „hogy egy bizonyos régi párizsi 14-vel vonjon párhuzamot, sajnos, le kellett azonban hűtenünk azzal, hogy június még nem július.) Természetesen a korábban sokat bírált és háttérbe szorított Lukács György volt a „fő szám”, aki a dogmatizmus korszakának lejártáról és – nevelt fiának angliai tapasztalataira hivatkozva – a marxizmus valóságos reneszánszáról beszélt. A felharsanó tapsviharokból legidősebb tanítványának, Szigeti Józsefnek is jutott, aki a korábban lezajlott Lukács-Rudas-vitát határozottan „ideológiai Rajk-per”-nek nevezte. (Hogy néhány hónappal később majd úgy emlékezzék vissza ezekre az eseményekre, hogy ő ekkor csak azért állt Lukács oldalára, hogy ezzel talán vissza tudja fogni a régi revizionistát attól, hogy teljesen az ellenség oldalára álljon. Meg is kapta érte Lukács tanszékét.) A sajtó-vitára be tudtam magamat valahogy könyökölni a Tiszti Ház előadótermébe, pedig a lépcsőház is zsúfolásig megtelt. (Állítások szerint eközben az ÁVH fölkészült a beavatkozásra, csak ekkor még eltekintettek ettől.) Déry – Rákosira is gúnyos célzást téve – Révai József és Horváth Márton művelődéspolitikai diktatúráját támadta, időnként fürge teges sikert aratva Egy fokkal színpadiasabb eszközökkel aratott nagy sikert Fekete Sándor és Méray Tibor. „Milyen könnyű volt a márciusi ifjoknak lefoglalni Landerer nyomdájának gépeit” – kezdődött egyikük, „Inkább szuronyt a szívben, mint bilincset a kézen!” – fejeződött be másikuk felszólalása. A Belgrádból „éppen most” érkezett szónok a negyvennyolc márciusi

„Most jöttem a bécsi hajóval”-ra adott távoli visszhangot. Több felszólalás hozta szóba Nagy Imrét, mind-egyik mellette foglalt állást: zúgott a taps, dörgött a „Vissza a pártba!”. – Az igazsághoz hozzátartozik, hogy formálisan ez nem volt teljesen jogos, amennyiben például én sem voltam tagja a pártnak, világos azonban, hogy ha egy embercsoport erőszakkal a teljes hatalmat megszerezte, akkor erkölcsileg indokolt, hogy az egész nép beleszóljon ennek a kisebbségnek a dolgába.

Fontos élményem még pár héttel későbből részvételem az Írószövetség bécsi hajókirándulásán. Szeptember legvégén a nyomdászok, október elején az írók szerveztek pár napra szóló utat az osztrák fővárosba. Ilyesmire hosszú időn (kb. hét éven) át gondolni sem nagyon lehetett, ez egyértelműen jó irányú változásokat ígért. Utunk a Táncsiccsal gyönyörű volt. Ragyogó napfényben indultunk a Vigadó téri hajóállomásra – elénekeltük azonban előtte a magyar *Himnusz*t, jelezve, hogy vissza kívánunk térni. Néztük kétoldalt a kora ősz színeit viselő természetet, nem utolsó sorban pedig a Pilis hegység egymást követő emelkedéseit. A fedélzeten néhányan énekelni kezdtek, mások csatlakoztak hozzájuk, voltak, akiket csak a halk szavú népdal-éneklés fűzött az alkonyodásban egymáshoz. („Sej, a fekete hattyú / gyászt visel magáért, sej, én is gyászt viselek / elhagyott hazámért...”) Azután elhallgatott az ének, és csak a hajógépek dohogása és a feltúrt víz zubogása hallatszott.

A két partszegélyen végig-végigsöprő fényszórócsóva segített bennünk tudatosodni, hogy nem is egé-

szen magától értetődő, hogy a Dunán a hajók nem szoktak partfalba ütközni, vagy zátonyra futni.

Reggel a mosakodásnak igencsak szűkös lehetőségekkel kellett barátkoznunk, mivel a hajót nem többnapos utakra tervezték. Újításként bevezettem a hajóablakban való mosdást: valamire rá kellett állni, terpeszben, és csípőig kihajolni a lenti kerek hajóablakok valamelyikén, s így lenyúlva el lehet érni a vizet. Ha megy a hajó, a víz magasra fölcsap a tenyérről a nyakra, arcra. A törülközéshez már vissza kell húzódnia. Emlékezetem szerint például Bodnárék elismerésüket fejezték ki, követésemre azonban csak Csurka István vállalkozott. (Neki a kieséstől nem kellett óvakodnia, csak a beszorulástól.)

Befutva a kikötőbe nem kizárólag engem lepett meg, hogy elsőként fakult rózsaszínű szovjet hősi emlékmű kínálkozott észrevételre. (De hát valamivel ízlésebb változatától búcsúzhattunk a Vigadó téren! Azt hittük, hosszabb időre.). Az előttünk magasodó Duna-híd is a Vörös Hadsereg nevét viselte... (Igaz, később, a városban némileg elkeveredve, hiába érdeklődtem a rendőrtől afelől, hogy merre találok ide. Végre aztán *kapcsolt*, a homlokára csapva: „Ja, die *Reichsbrücke!*”) Igen jól esett, hogy Kormos Pista, miután meghallotta, hogy fél fekvőhelyen kucorogtam át az első éjszakát, rendelkezésemre bocsátotta a maga vaságyát. Neki ugyan volt szállása valahol Bécsben, akkor is rendkívül kedves volt a gesztus, hiszen alig ismertük egymást.

Három és fél napon át jártam azután a várost, nagyjából egymagamban. Főként a Szépművészeti

Múzeum és a nagyjából régi anyagot tartalmazó Belvedere képzőművészeti anyagát néztem meg, (alkalmilag egy Brueghel-kiállítást is sikerült elcsípni), de jártam Schönbrunnban is – főként a soktükrös rokokó Millionenzimmer káprázatának engedve át magamat. (A Habsburgok emlékei nem túlzottan érdekelték.) Az utcákon is sokat kóborogtam, kapualjakba és lépcsőházakba is bekíváncsiskodva. (Akkor még volt rá lehetőség.) Nem hagytam ki természetesen a Stephansdomot sem – ott akár fél napot eltölthetne az ember. Szemlélődéseim során arra a megállapításra jutottam, hogy az itteni köznépnek minden bizonnyal magasabb valamivel az életszínvonala a mienkénél, (a gazdagokét nem tartottam érdekesnek), a könyvek, folyóiratok címlapjai és az utcákon látható emléktáblák sokasága szerint azonban mi valószínűleg jobban benne vagyunk a történelem sodrában – minden csak nálunk létező abszurditás ellenére – a jó bécsi polgároknál. (Akik Ferencz József emlékezetét föl-fölidézve igyekeznek abból kimaradva valamilyen part menti limány langyos nyugalmában pancsolni.)

Október hatodikán délelőtt indultunk haza. (Előtte néhányan nagyon megizzadtak, vásárlásaik nagysága miatt, a vámosok azonban nem voltak túl szigorúak. Én csak valamennyi kép-reprodukciót vettem, meg talán egy kevés édességet.) Délután valaki fölerősítette a hajón közszolgálati feladatokra való rádiót. Ha elfelejtettük volna: a Kerepesi temetőből adtak közvetítést, Rajk László „és társai” temetésének előkészületeiről, majd magáról a temetésről. Döbbenetes volt. Nem annyira a pátosznak időnként hamissá váló hangjaira figyeltem,

hanem az elhangzottak lehetséges valós tartalmára. „Nem most van ideje annak, hogy kifejezést adjunk jogos fölháborodásunknak a történetekért” – mondta spanyolországi harcostársa, Münnich Ferenc. És akkor még nem tudtuk, hogy három hét múlva átviszi az akkor még ingadozó Kádárt az oroszok oldalára, s egy véreskezű kormánynak lesz a belügyminisztere. Amelyik ellenforradalmi büntettként kezeli, ha valaki „úgy érzi, hogy most van ideje annak, hogy kifejezést adjunk jogos fölháborodásunknak”... A tudósítás hatalmas tömeg jelenlétéről, néma tüntetéséről számolt be. A hajón olyanok is voltak, akik nem mutattak megrendülést, mintha nem érintené meg különösebben őket az, ami történik, aminek – jóvátétel igényével – az aljasság uralma ellenében történnie kell, ha emberi létezésre tartunk igényt. (Neveket nem írok, hiszen erkölcsi ítéletet sem szabad bizonyítás nélkül hozni, meg aztán az is lehet, hogy nem emlékezem vissza jól az elmúltakra. Olyan eseményekkel is találkoztam, amelyekre jobban emlékszem.)

*

Huszonharmadikán nem mentem be a szerkesztőségbe, ez a nap kutatónap volt számomra. Úgy tíz óra felé a Múzeum körút és a Rákóczi találkozásában már tele voltak ragasztva kisebb papírokkal az oszlopok és a falak (azt hiszem), amelyek az egyetemisták követeléseit foglalták pontokba. Csupa jogos, országos követelés. Tüntetésre is felhívtak, de nem úgy nagy általánosságban, hanem az egyetemistákhoz szólóan, egyszerűségi az esetleges provokátorok elszigetelésének

fontosságára is figyelmeztetve. Beültem a Széchényi Könyvtár kutató helyiségébe. (Ekkoriban a könyvtár még a Múzeum épületében helyezkedett el.) Nem töltöttem ott még hosszabb időt, mikor benézett közénk Váci Mihály, valószínűleg ott gyakran megforduló feleségét, Juhász Máriát keresve. „Te itt tudsz gunnyasztani, miközben már gyűlik a nép a tüntetésre?!” – förmedt rám. Nem vagyok egyetemista – mentegetőztem, az ő „Most nem ez a fontos!”-ára azonban meggondoltam magam. Könyveimet visszaadva mentem én is a Petőfi-szoborhoz. Végeredményben szorosabb ételemben véve a Petőfi Körnek sem voltam tagja, meg aztán már jóval korábban is részt vettem egyetemisták számára megrendezett politikai gyűlésen, anélkül, hogy elzavartak volna. Igaz, akkor valamilyen értelemben véve „egyetemi emberek” – Tőkei Ferenc, Sinka Erzsébet és talán Hársfalvi Péter társaságában. (Akkor jött vissza Hruscsov belgrádi Canossa-járásából. „Hogyan értékelték ezek után a Rajk-pert?” – kérdeztük az előadót. „Hát – vannak nehéz kérdések” – ismerte be, kitérően.)

A tömeg lassan növekedett. Mielőtt sorokba rendeződünk volna, Sinkovits Imre a szobor talapzatára fölállva elszavalta a *Nemzeti dalt*. Az esküvés szavait többen együtt kiáltották a versmondóval. Ezzel is olyasformán voltam, mint „Most jöttem a bécsi hajóval – Most jöttem Belgrádból” párhuzamával: részben borzongatóan tetszett a múlt folytatásában érzett erő, részben némi színpadiasságot is éreztem azonban benne, ami egy csöppet el is idegenített tőle. Utána lassan megindultunk a Bajcsy-Zsilinszky út felé. (Ismerősök arcára nem emlékszem, hogy találkoztam volna velük – leszám-

mítva egyik volt politikai szemináriumvezetőmet.) Énekeltünk (a volt népi kollégisták „indulóját”), még többet kiabáltunk, kórusban. („Magyar–lengyel barátság, teljes egyenjogúság!”, „Munkás-paraszt gyerekek, együtt megyünk veletek!”, „Minden ország katonája menjen saját hazájába!”, „Le a Sztálin-szoborral, ki a szovjet csapattal!”, „Ne álljunk meg félúton, Sztálinizmus pusztuljon!”, „Új vezetést akarunk, Nagy Imrében bizalmunk!” – és megint negyvennyolcra „rímelve”: „Most, vagy soha!” (A közismert Petőfi-sort Kodály pár hónappal korábbi megzenésítése segítette időszerűvé válásában. Csehszlovákiában siettek belőle irredenta „Nem, nem, soha”-t kihallani.) Sokan néztek bennünket ablakokból, boltajtókból, hiszen spontán tüntetést hét-nyolc éve nem láttak az itteni utcafalak. (Leszámítva a város más részén a foci-világbajnokság elvesztésén ki-robbant fölháborodás megnyilvánulását, melynek azután az ÁVH bevetése vetett véget.) A Margit hídon kanyarodtuk át Budára, a Bem-szobrot körülvevő térre, ahol többek között Veres Péter (az Írószövetség akkori elnöke) mondott beszédet. Ebből azonban nem lehetett sokat érteni, mert nem volt jó az erősítő. A tér egyik oldalán elhelyezkedő laktanyának a térre néző ablakaiból katonák fejezték ki jóindulatú érdeklődésüket, a parancsnokok sem mutattak ellenakcióra készülést. Ekkor talákoztam először középütt kivágott („cí-mertelenített”) zászlókkal.

Innen a Fő utcán át vezetett az út az akkor már csak személyforgalmat lebonyolító Kossuth híd felé. Az itteni hatalmas börtönépület mellett is elvonultunk, de a lehetséges negyvennyolcas párhuzam – az akkori Tán-

csicsot-kiszabadítással – szerencsénkre senkinek nem jutott az eszébe: a fegyveres őr és a tömeg nem vette föl egymással az érintkezést. A pesti oldalra visszajutva a Parlament előtt a tömeg lassan szétterült, és várt.

Vártuk Nagy Imrét, hogy beszédet mondjon.

Egyre jobban sötétedett.

Valaminek előbb vagy utóbb történnie kellett.

A Parlamentben valamelyik tökéletlennek az a gondolata támadt, hogy ha kikapcsolja a téren a lámpákat, akkor a jónép majd szépen hazasétál. Egy perccel a lámpaoltás után azonban itt is, ott is láng lobbant: a hírekre éhesen megvásárolt *Szabad Nép*-példányok összesodorva fáklyákként világították be az egész teret. Bevallom, kísértésbe jöttem, hogy a táskámban heverő, az *Új Hangba* szánt kéziratokat én is fáklyaként használjam föl, győzött azonban bennem a szerkesztőségi felelősségérzet. (Napokon át hordtam még magammal különböző novellákat és kritikai írásokat, míg végre az én számomra is egyértelművé vált, hogy a kéziratok ideje hosszabb időtartamra lejárt.) Az egyik ablakból (erkélyről?) Erdei Ferenc próbált meg rögtönzött csillapító beszédet mondani, a lehurrogás azonban elhallgatatta. A tömeg viszonylag nyugodtan várakozott, de azért gerjesztette önmagát, s a helyel-közzel még skandált jelszavak között újabbak, messzebb menők is föltünetedtek („Le a csatlós kormányval!”) Az embertömegben bóklászva az országház délkeleti falánál egy helyütt Juhász Ferencre találtam, aki Bede Annának és még valakinek a társaságában vett részt a tüntetésen. (Vagy csak éppen ott sodródtak egymás mellé?) Mondtam, hogy engem már kezd nyugtalanítani a dolgok

alakulása, ő azonban csillogó szemmel biztatott: az a jó, ha dinamizmust mutat a tömeg.

Továbbmentemben olyan hírekkel is találkoztam, amelyek a Rádiótól jöttek, (vagy csak arról szóltak?), hogy ott valamilyen összecsapásokra is sor került.

Végre megérkezett Nagy Imre, aztán a hangosítási zavarokat is elhárították.

Mint ez azóta már közismert. a „Kedves elvtársak!” megszólítás már elhibázottnak bizonyult. Kiigazította magát, azt a hangot azonban beszédével sem tudta eltalálni, amelyet az összegyűltek nagyobb része már – mondhatni – elvárt tőle. A radikális változtatások szükségessége mellett emelt szót, de közben még az ülésező központi bizottság (vezetőség?) is úgy szerepelt a szavaiban, mint amitől a változtatások felé vezető úton komolyan várni lehet valamit. (Persze lehet, hogy ha nem így jár el, egy órán belül letartóztatják, puccskísérlet szervezésének vádjával. A tömeg nagyszerű tud lenni, mikor veszélyhelyzetben is erőt és elszántságot mutat, a gondolkodás azonban már – mint ismeretes – nem tartozik fő erényei közé.) Érthető, hogy reform-programjának jegyében fontosnak tartotta, hogy elkerüljük a káosz úrrá levését, azt viszont joggal érezte úgy az emberek sokasága, hogy ha kézzelfogható eredmények nélkül széteszlik, nagyon is kérdéses, hogy másnap lesz-e még egyszer alkalma az összegyűlésre. A tüntetéssel párhuzamban a hatalom akkor legfőbb birtokosa, Gerő Ernő egyáltalán nem olyan hangnemben beszélt a rádióban, amilyen ennek az ígérését hordozta volna magában. *Ennek* a beszédnek a híre is kezdett pedig terjedni.

Ebbe a helyzetbe futott be két teherautó. (Emlékeim szerint már a Nagy Imre-beszéd alatt – semmiképpen nem a beszéd előtt.) Egy – alighanem szóke –, már nem egészen fiatal, számomra egyértelműen egzaltálnak mutakozó nő ugrott ki az egyik ülésből, amennyire ki lehetett venni szavaiból: az egész rendezvényt pocskondiázva. Gyalázkodásának az volt, szavai szerint, az oka, hogy a tömeg itt csak áll és beszédet hallgat, miközben „A Rádiónál ölik az embereket”.

Bevallom, számomra ez provokációnak mutatkozott. Azóta sem tudtam vagy tudom racionális cselekvésnek minősíteni fegyvertelen föllelkesült diákoknak-gyerekeknek, akik már régebb óta ott tolongtak a déli kapubejáratnál, az épületbe való beengedésüket követelve – egy lövöldözésbe való elvitelét. Ugyanakkor merőben spontán indulatkitörés megnyilatkozását sem tudom benne látni, hiszen a Bródy Sándor utcában lévő Rádió-épülettől a Kossuth térig nem lehet másodpercek alatt eljutni, van hát idő a lehiggadásra.

A rikoltozó szóke nőre rajtam kívül mások is emlékeznek. Hogy kitervelt provokációnak lett volna az eszköze, azt viszont cáfolják az időszak kutatói, arra hivatkozva, hogy sem a rendőrség, sem a honvédség, sem az ÁVH irattárában nem találták ilyesminek a nyomát. Az általam olvasottak viszont nem említik, hogy a *KGB iratai között* is kutattak volna. Kopácsi Sándor rendőrfőkapitánynak a visszaemlékezései szerint Szerov tábornok – a KGB akkori főnöke – már huszonharmadikán délelőtt is Budapesten volt, mégpedig igen tevékeny módon. Ismeretes, hogy néhány héttel később a

tököli „akcióban” is döntő szerepet játszott. Miért érezte vajon úgy, hogy ott kell hagynia a felbolydult Lengyelországot, és az akkor még nyugalmasabb Magyarországra jönnie? (Ahol egyébként már jelentős szovjet egységek álltak készségbe helyezve.)

De nem kívánok történettudományi vitákba illetve nyomozásokba bonyolódni. Elsősorban azt akarom elmondani, hogy annak idején hogyan láttam a dolgokat, csak hát persze magyarázni is próbálom ezt a látásmódot.

Tehát: éppen nem megnyugodva, jobbat ennél azonban nem találva, megindultam az oszladozó tömegből hazafelé. (Édesanyámat, aki rettenetesen tudott félteni, telefon és egy velünk egy házban lakó rokonunk közvetítésével már régebben értesítettem arról, merre vagyok.) Budán laktam (már említettem: a szüleimmél), az utam vissza is a Kossuth hídon át vezetett. A Duna fölött már távoli fegyverropogást kellett hallanom.

Elkoptatott kifejezés, de valóban úgy éreztem, mint ha egy jeges kéz szorítaná össze a bensőmet. Abban, hogy a Szovjet békésen el fogja kérésünkre hagyni az országot, épp olyan kevésbé bíztam, mint abban, hogy néhány kézi fegyverrel sikerül majd őket tankhadosztályostul-repülőstül kiverni. (És kikkel kellene egy ilyen kísérlethez is összefogni?) Azt is katasztrófának tartottam volna, ha kirobban a mi szabadságküzdelmünkben a harmadik világháború – már részletkérdés, hogy kinek a győzelmével zárulva.

Ballagtam a Duna túlsó partja felé, majd az egyre üresebb utcákon át a hegyek lábának irányában. Egy cso-

dálatosan szép félnap emlékeivel gazdagabban, de már egy reményeket szétfoszlató óra szorongásainak terhét is hordozva.

*

Huszonnegyedikén bementem a szerkesztőségbe. (Ez közvetlenül az Írószövetség székháza mellett volt, az akkori Gorkij – ma Városligeti – fasorban.)

Ez nem volt egészen egyszerű művelet. A hidak egy része le volt zárva (a rendkívüli állapotra való tekintettel), ezért megint a Kossuth hidat választottam. Éppen annak a jelenetnek néhány részletére esett rálátásom, amint egy szovjet harckocsii állást foglalt a Parlament előtti téren.

Maga a híd majdnem teljesen üres volt, viszont a Margit híd felől hatalmas motoros uszály közeledett, szovjet lobogóval a farán., a lakórész mellett háromnégy fölfelé néző emberrel. Mikor a híd alá értek, egyikük fölkiáltott: „Magyarok vagyunk!” Átsuhantak a híd alatt, mentek tovább, valahová délnek.

Csak egy máskülönben esetleg ledobásra kerülő kézigránátot akartak volna kiáltásukkal elhárítani? Nem valószínű. Ha a félelem irányította volna őket, nem jöttek volna mind a fedélzetre. Valószínűbb, hogy a velünk való együttérzésnek, a velünk egy nyelvet beszélésnek próbáltak valamiképpen megnyilatkozást adni. Bár ha segítség nyújtására képtelenül is, legalább a lelki összetartozás ténye felől nem hagyva kétséget.

Az akkori Tanács körútra eljutva – egy sajátos stílusban épült jókora épülettömbbel szemben – behúzódtam az egyik kis üzlet bejáratának csöppnyi beugrójába.

ba, hogy legalább feltűnő célpontul ne szolgáljak a Múzeum körút felől közeledő szovjet harckocsik számára, amelyek gépfegyverükkel lapos szögben jobbra-balra pásztázva közeledtek. Lövedékeikkel nem tértek el nagyobb mértékben menetirányuktól, hiszen akkor minden üzlethelyiségbe betaláltak volna, viszont a kritikus pont körül jártak lövöldözésükkel, különben nem találtak volna mégis be a Deák téri templom hátánál elhelyezkedő festékboltba. (Ez egy későbbi „őrjáratuk” alkalmával történt.) Egy kis termetű, öreg nénike húzódott mellém. Valahonnan nagyon mélyről jött szavait, sajnos, nem tudom idézni, csak az összbenyomásuk maradt meg bennem. Valamilyen teljes egyértelműséggel derült ki belőlük, hogy kérdés nélkül magától értetődőnek tartja a fölkelést, azt, hogy ez elkerülhetetlen volt, és már régóta érlelődött. A „Az nem lehet, hogy...” meggyőződése is érződött a szavaiban, ahogy a fiúkról („gyerekek”-ről?) beszélt. Pedig a Dob utca és Wesselényi utca környékén jövő-menő géppisztolyos fiatalok nem mutattak nagyobb harcerőt.

Szerettem volna megkérdezni őket, hogy milyen célok elérésére törve, minek a reményével fogtak fegyvert de valahogy nem tudtam, hogyan kezdjek hozzá. Elejtett szavaikból pedig úgyszólván semmit nem tudtam meg.

Az Írószövetség (elcsépelet hasonlat, de nem jut eszembe olyan, amelyik jobban találna ennél) felbolydult méhkashoz volt hasonló, arra azonban nem emlékszem, hogy a lényegük szerint egymással ellentétes nézetek hívei között nyílt összekülönbözésre került volna sor. Az egyik kép, amely valamiért megmaradt bennem:

Csoóri és Csanádi Imre (a két zámolyi) valamilyen tiltakozásnak a szövegén dolgozik – ki-ki saját vérmérsékletének megfelelően.

Vissza is nagyjából azonos útvonalon jöttem, valamiért nem a legrövidebbet választva. (Azt hiszem, híre volt, hogy a Lánchíd le van zárva.) Az említett festék-bolt már égett, de a lángnyelvek még nem csaptak ki. Egyszer csak nagyot durrant az épület, ahogy a forró levegő és füst összesűrűsödésének nyomására egyszerre törtek ki az emelet ablakai. (Az emeletet később lebontották.)

Nem sokkal ezt követően egy szovjet páncélautóba (páncélozott csapatszállítóba), amelyet a társai valamilyen megfontolásból hátrahagytak a kanyarulat tájékán, valamelyik emeleti ablakból kézigránátot dobtak. (Tetejük ezeknek nem volt, tökéletesen alkalmatlanok voltak nagyvárosi harcokra.) A hatalmas robbanást követően csak ketten ugrottak ki a jobban védett vezetőülésből, és futva igyekeztek a valamivel védettebbnek gondolt tűzfal felé. (Ma a City Center áll a helyén.) Az egyik kézen fogva próbálta segíteni őt sántítva követő társát, de hamar el kellett terülniük, aztán porzott keveset körülöttük a föld, meg a fal, aztán nem mozdult semmi.

Nem lehet kétséges, hogy a két szembenálló „fél” közül melyiket éreztem közelebb magamhoz, be kell azonban vallanom, hogy sajnáltam is a két szerencsétlent, akik már fegyvertelenül, menekülni próbáltak – némi képp gyerekes benyomást keltve – a számukra vadidegen nagyvárosban. A már működésbe hozott fegyverek

láthatólag nem szívesen engedik el lehetséges célpontjaikat.

A felrobbantott „páncélos jármű” eközben káprázatos látványt szolgáltatott: tele lehetett lőszerrel, mert újra meg újra csak röpültek belőle magasra marékszám a tűzgolyók. A kocsiban maradtakból viszont égett roncsokon kívül semmit nem találhattak azok, akik majd értük mentek – magam vértócsa összeégett nyomaira találtam, mikor másnap is arrafelé vitt az utam.

A komikai elemeket sem nélkülözte azért teljes mértékben a színtér. (Persze, ami a külső szemlélő számára mulatságos jegyeket is magán visel, az lehet, hogy a részvevő számára a legkisebb mértékben sem derűs.) A sarkon elhelyezkedő akkori gyógyszertár (ma papírkereskedés) mellett próbált meg egy fiatalember elosonni, váratlanul azonban gépfegyver-sorozat vette körül. Szerencsére azonban jó erőben volt, és tigrisbukfenc-szerű ugrással bevetette magát – a bezárt ajtó ablak-részén át – a helyiségbe. Bizonyára összevagdosta magát, sebkötözőnek azonban nem lehetett híjával.

Maga a gépfegyvertűz azonban érthetetlennek mutatkozott. Nem értették a közben megérkezett tűzoltók sem, amikor kimentek volna az úttest egy helyén elhelyezett vízcsaphoz, hogy a boltot, meg a már mind nagyobb lángokkal égő házat eloltsák. Kinek, kiknek szolgálhatta az érdekeit ennek a megakadályozása? Az nyilvánvalóan nem juthatott az eszembe, hogy évtizedek múltával fogom megtudni a választ, Bécs városában, az egyetemi könyvtár kutatószobájában. Pedig ez történt. Az említett szobában nem kizárólag tudomá-

nyos munkákat tanulmányoztam, hanem Magyarországon tiltott könyveket is olvastam, ezek egyike volt Kopácsi Sándor már említett visszaemlékezése az ötvenhatban történetekre. Mint városi rendőr-főkapitány a Deák téren álló központi épületet védte, ehhez azonban segítséget kért valamilyen honvédparancsnokságtól, s egy páncélos őrnagy vállalkozott ennek a feladatnak a végrehajtására. Dupla adag rumot hajtott föl, azután beült a harckocsijába, és vad géppuskázással elment az épület kapujához, de még onnan is lövöldözött, amíg erről le nem beszéltek. (El is nevezték „Dinamit őrnagy”-nak. – Kopácsi emlékezései szerint minderre korábbi órákban került volna sor. K. S.: *Életfogytiglan*, Tardos Tibor stilizálásában. 1989) Huszonötödikén megint csak útnak indultam. Ez a nap – legalábbis a város belterületét tekintve – nyugalmasabbnak ígérkezett az előbbinél. Hellyel-közzel egy-két busz is munkába állt. A pesti oldalon, a Kiskörút-Szabadság tér tájékán azonban már a Kossuth tér irányába igyekvő csoportokat és magánosokat lehetett látni, növekvő számban. (Ami meglepett: egy vagy két fekete luxuskocsiból is biztatták az embereket, hogy az Országház elé menjenek.) A Szabadság téren át sietők egyik laza csoportjával a két teret átlósan haladva összekötő rövid Vécsey utcát választva igyekeztünk, mikor egyszerre irtózatossá hangzavar támadt: géppuskák és harckocsi-ágyúk dobhártyátépő hangerejébe sikoltások, ordítások és jajveszélések hangjai kavarodtak, az emberek visszafelé rohantak. A Szabadság térnek az utcatorkolat melletti részén valamilyen ki-beugró épületrészek lehetővé tették a három oldalról védettség elérését. Primitív ösztö-

nösséggel először én is beléptem egy ilyen zugba, anyyira elfogott azonban utána az attól való iszonyodás, hogy esetleg egy emberkupa alján, egymással takarózni próbálókba bonyolódva lőnek agyon, hogy gyorsan kiléptem a csoport mögül. Szerencsénkre azonban nem volt alapja annak a rémületnek, hogy üldözik a menekülőket.

Többedmagammal nagyjából arrafelé indultam el, amerről jöttem. A Kiskörúton (Bajcsy-Zsilinszky úton?) az emberáradatnak egy újabb hullámával találkoztam össze, s a háttérben egy magyar zászlót lobogtató szovjet harckocsi erősíteni látszott a menetet. Az ütemes „Vesszen Gerő!”-kiáltásokban részük lehetett már a parlament előtt történeteknek is, de hogy az „ittenieknek” hány százaléka értesült már az „ott” történetekről, arra vonatkozóan csak halovány sejtéseim voltak. Egy biztos: az, hogy nőtt az utóbbiak száma. Egy harckocsi adott le felénk fordulva egy lövést, de csak vaktölténnyel. Valami vörösén izzó rövid rúd röpült, majd ugrált az út burkolatán felénk, de nem ért el bennünket, és a harckocsi is visszavonult, noha meg nem fordult. A dörrenés kiváltotta sikoltozás-kiáltozás hangzavarán túljutva bekanyarodtunk a Szabadság térre – kevés híján oda, ahonnan percekkel korábban elindultam. Valahonnan egy „zöld ávós” (határőrségi) nagyobbfajta dzsip is közénk keveredett, s a benne ülők tétován békítő szavakat fogalmaztak a körülöttük összetorlódottak számára („Annyi magyar vér folyt már el...”).

A helyzetünk nem volt éppen kellemes, de érdektelennek sem mondanám. Persze leginkább attól tartottam, hogy fegyvertelenül két tűzfészek közé szorulunk:

a Kossuth téren őrzöngők és a mögöttünk jövő harckocsi közé. Mindjárt az a gondolat is átsuhant az agyamon, hogy a fegyvertelen tömegben fegyveresekkel szembeszállók „halált megvető” bátorsága sokszor alighanem abban áll, hogy egész egyszerűen nem tudják elhinni, hogy le lehet őket kaszabolni. Pedig lehet.

Ezúttal azonban szerencsére erre már nem került sor. Valahová a mögöttünk jött harckocsi is eltűnt, a dzsippel nem tudom, mi lett, a tömeg mint erő „a feloszlás állapotába” kezdett kerülni. (Mondhatni bájos apróság: az útjukat-helyüket keresők között ott láttam Ungvári Lászlót is, a neves színészt – akit nem is olyan nagyon sok idő múltával majdnem ugyanezen a színtéren nagyon is céltudatos ellenforradalmárt alakítva láthattam viszont a *Tegnap* című filmben.) Hogy valaki átment volna a szomszédos Kossuth térre, arra nem emlékszem, ezért valószínű, hogy ott még nem hallgattak el teljesen a fegyverek. Egy csoport az amerikai követségnek a közelben elhelyezkedő épülete előtt valami demonstrációt próbált összehozni, én viszont valamilyen „Egyik kutya, a másik eb” jelszóval ezt haszontalannak minősítettem. (Későbbi fejlemmel ezt a föllépésemet elhibázottnak ítélték – körülbelül a „Kutyák között is meg kell tanulnunk különbségeket tennünk” elve alapján.) Nem tudom, lett-e aztán valami a tüntetésből, mentem megint az Írószövetségbe.

Ott az előző napihoz hasonló állapotokkal találkoztam. Ott volt Bacsó Péter és vele, azt hiszem, Makk Károly is – Bacsó erősen sántított. Elbeszélése szerint azok közé keveredett, akik az őrzöngő lövöldözés elől az országgyűlés épületébe menekültek be, s az ablakok

valamelyikén kiugorva folytatták útjukat. Az események hatására hirtelenében túlzásra is ragadtatta magát, azzal a véleménnyel, hogy „Az elesettek száma már nem százakban, hanem ezrekben mérhető!” Ekkortájt hallottam először Maléter Pálnak a nevét, szó volt róla, hogy föl kellene venni vele a kapcsolatot, nem volt azonban még világos: hogyan. A szédült bölcsészszeni: Krassó Miklós is feltűnt. (Az inkább később ismertté lett Krassó György testvére.) Magához hasonlóan nyugtalan lelkületű, de nála föltehetően szerényebb szellemi kapacitású fiatalok társaságában jött, az újpesti fiatalok forradalmi bizottságának tagjaként. Sajnos, mikor azt kérdeztem, ki választotta meg őket, csak azt a választ kaptam, hogy most nem ez a legfontosabb kérdés. Megtudhattuk tőlük ezzel szemben, hogy egy Ford márkájú kocsival jöttek, és hogy út közben hányszor igazoltatták őket.

Ezen a napon nem egymagamban vágtam neki a hazafelé vezető útnak (a Böszörményi útnak a Déli Pályaudvarhoz közel eső részén laktam.) Csatlakoztam egy rangos: Csohány Kálmánból, Fodor Andrásból, Járdányi Pálból és Szervánszky Endréből álló csoporthoz. (Én csak Csohányt és Fodort ismertem közülük, de nem vették rossznéven a csatlakozásomat, emlékezéseiben Fodor azonban nem említi a nevemet. Tény, hogy a társaságon belül nem éppen vezér-szerepet játszottam.) Már erősen alkonyodott, mikorra elértük a Kossuth tereket, de még nem vitték el az összes holttestet. A harckocsik oldalánál ott komorlottak géppisztolyaikat magukhoz szorítva, az örök, a ma házasságkötő terem szerepét is betöltő tükörablakos étkező helyiségből bő vízzel sö-

pörték ki az oda bemenekült sebesültek vérért. A Báthory utca felől sorokba rendezett embercsoport közeledett, azután – a *Himnusz*t énekelve – jobbra kanyarodva folytatták útjukat. Az élen haladók gyászfátyollal letakart magyar zászlót vittek.

Budán, a Széna téren felgyújtott autó és sebtében összetakolt torlasz kényszerített kisebb kitérésre, a közelben álló-járkáló emberek ÁVH-s kiskocsi feltartóztatásáról beszéltek (Hogy pontosabban mit mondtak, annak az elmondására nem mernék vállalkozni – többen többféleképp fogalmaztak – viszont Mészöly Miklós *Film* című kisregénye szépirodalmi feldolgozását adja az ott történeteknek.) Ennek a közelében foglalt majd állást Szabó bácsi csoportja.

Melyek voltak a mondottakon túl azok a fontosabb események, melyek ezekben a mindössze néhány napra terjedő időszakban játszódtak le velem kapcsolatban, vagy a közelemben?

A Wesselényi utca egyik, a Kiskörúttól határozottabban kifelé eső részén a sebtiben ásott sírdombok egyikén váratlanul szemben találtam magam Domonkos Piusznak a nevével. Csöndes, nevéhez illően szelíd fiú volt, az iparitanuló otthonban, ahol annakidején nevelősködtem. Fájdalmas találkozás volt. Hazugság lenne viszont, ha nem említeném meg, hogy, ha fegyveres iparitanulót láttam, „Szauer Guszti” jutott eszembe. (Nem hinném, hogy valami kapcsolatban állna Szauer Ágoston mai fiatal költővel.) Ő ugyan csak egy hónapig volt annak az otthonnak a lakója, ahol dolgoztam, ennyi azonban elég volt ahhoz, hogy ütközzünk egymással: egy ízben – vasárnap déltájt –, karjánál fogva kel-

lett kirántanom az ágyból, ahol finomabb ébresztési kísérleteimnek fittyet hányva alvást színlelt. Üzente később, hogy „elkap” majd valahol.) A Köztársaság téren lezajlottakról csak mások szavaiból vagy írásaiból szereztem értesüléseket: a történetek egy része biztos, hogy iszonyú volt, megbízható értékeléshez ez azonban nem ad elegendő támpontot. Az Aradi utca nagykörüti torkolatánál fára akasztott ember látványa viszolyogtató: még a bizonyítottan ÁVH-sokat sem lehet mind fölakasztani...

Még egy rossz emlék: a Széna tér mellett meghúzódó kisebb téren, az utca kövére borulva nagytestű rendőr hever moccanatlanul, nyilván halottan. A közelben néhányan jönnek, mennek, ácsorognak. Megkérdezem közülük az egyiket: ezt miért lőtték le? Csönd, kisebb utcazaj. Megkérdezem a másikat: ugyanaz. Érdeklődném még tovább, az utcazajt már nem hallom, csak a növekvő csöndet, abból érthetem meg, hogy jobban teszem... ha nem kérdezek tovább.

Amennyire szép az egymást segítség példáit látni, olyan undorító a házfalakra és fák törzsére ragasztott rajzszögelt ostoba uszításokat olvasni. S hallani, ahogy a besúgó most is megtalálja a *neki való* feladatokat.

November másodikát követően néhány barátomnak megemlítettem, hogy belépnék a most megalakult szocialista pártba, úgy érzem, *ma* már ott a helyem.

Az Írószövetség gyűlésén tehetségtelen akarnokok és félőrültek kezdték megadni az alaphangot. Talán kettőjüket még megvárva Illyés Gyula kért szót. „Barátaim – kezdte, felindulását hangjának enyhe remegésével is elárulva – lehet, hogy ez az ország holnapra

egyetlen temető. Ne viselkedjünk úgy, mint a nagyidai cigányok!” Ezzel megnyílt az út a tisztesség irányította beszéd előtt. (Ottlik Gézának a megbocsátás fontosságára is figyelmeztető szavai és Lakatos István intése maradtak meg számomra emlékként: utóbbi úgy vette észre, hogy a szovjet egységek beássák magukat Pestet körülvevő állásaikban...)

Otthon a rádióban meghallgattam – szüleimmel és testvéremmel együtt – a megalakult demokratikus pártok vezetőinek állásfoglalásait. Nekünk még nem tűnt föl, hogy az MSZMP nevében nem Kádár János szólt.

*

Hajnalban naiv, egyszersmind groteszk tűnődés pillanatai a hideg zuhany alatt: melegítőben menjek, vagy a megszokott „polgári” ruhában. (Az előbbiben jobbák a mozgási lehetőségek, de hát például Delacroix bariádós festményén az is teljesen „civilben” van, aki az élen rohan, meg az is ilyenformán öltözetlen, aki már elesett.) És gyors döntés kell. A szüleimtől nem szökhettem meg szó nélkül, de a búcsúvétel sem lehet egy percnél hosszabb, hiszen mennél hosszabb, annál nehezebb. Maga a helyzet végső soron egyszerű: az országot kívülről megtámadták, katonai kiképzést kaptam (ha csak egy hónaposat is), legalább az ország hangját meg kell egy időre menteni. (Ha egy fél napra, az is eredmény.)

Édesanyám sírásától féltem jobban, édesapám elvágása tartott vissza, az ő szíve volt rosszabb állapotban. Mire őt sikerült magához téríteni, s ő végső soron el is fogadta a döntésemet, addigra már késő volt:

A „Segítsetek, segítsetek, segítsetek!” kiáltásai is elhallgattak a rádióban.

Nem mentem el.

*

Szocialista meggyőződéselem irányított akkor is, mikor följelentettem fölötteseimet a Legfelső Ügyészségen, tervezett szerződésszegésük miatt, mint ahogy akkor is, mikor Illyés, Déry, Nagy vagy mások írásainak megjelentetése mellett foglaltam – erőimhöz mérten – állást, mint ahogy akkor is, amikor Benjámín László hivatalosan támadott, válságot kifejező verseit védtem kritikámban, akkor is, mikor a Petőfi Kör rendezvényein vagy az utcai megmozdulásokban – „egy a sok között” szerepét alakítva – részt vettem. Akkor is, mikor november másodika és negyedike között az MSZMP-be való belépés útját kerestem. (Még az sincs teljesen kizárva, hogy nem minden eredmény nélkül, hiszen utóbb Németh Lajos, akinek ezekben a napokban még a pártközpont művészeti alosztályán(?) volt a munkahelye, említette, hogy talán engem is bediktált a jelentkezők közé, mondván: „Tudtam, hogy minden marhaságban benne vagy”. Mintegy viszonzásul valamivel később én meg azok közé számítottam, akik erősítették benne annak meggyőződését, hogy *abba a pártba belépnie* (illetve abban bent maradnia) nem szabad. Az a mozgalom (vagy párt – mindegy, minek nevezzük), amelyik megsemmisíti saját reformjait és legjobb reformereit, az soha nem fogja megvalósítani legfontosabb ígérését: az általa irányított erőszakszervezet

megszüntetését.) Akkor sem volt ez másképpen, mikor el akartam menni a még szabad rádió védői közé.

Hol volt ennek a forrása? Családi örökségképpen kaptam volna ezt a világlátást?

Anyám – tállyai református lelkész negyedik gyermeke – a „kommün” idejéről azt mondta el nekem egyszer, hogy azokban a napokban az ő édesapját föl akarták akasztani, azzal a váddal, hogy azért jelentette, hogy föltörték és kifosztották a borospincéjét (szesztilalom idején), hogy ezzel lejárassa a proletárdiktatúrát. Ő egész éjjel imádkozott, és hajnalban megkönnyebbüléssel hallotta meg az első puska lövéseket, hogy akasztás helyett ez lett a sorsuk. Azután még jobban örülhetett – volna, ha nem zavarta volna ebben a szégyenkezés, mikor megtudta, hogy a kivégzésre ítélték élnek ugyan, de csak azért, mert a csehek kiverték a vörösöket. (Ő cseheket mondott, én később úgy olvastam valahol, hogy románok voltak.)

Apám merőben más környezetből származott, az adott vonatkozásban azonban ennek nem volt jelentősége. Az ő apja föld nélkül maradt parasztfiúból magát önerőből felküzdő vasúti pályamester volt, ő maga a Pozsony melletti Zohor faluban nőtt föl, majd a pozsonyi jogakadémián tette meg első komolyabb lépéseit az értelmiségi életforma irányába, mikor kitört az első világháború. A kiképzés Veszprémben töltött hónapjait követően kisebb megszakításokkal harminchat hónapot töltött az orosz, majd az olasz fronton (10, 11, 12. isonzói csata), és a hadsereget felbomlasztó miniszteri hadparancsot követően tért vissza Magyarországra. (Ütegét a határig rendezett formában vezetve.) Ezt kö-

vetően, hogy eltartsa magát és a Felvidékről kitelepített édesapját, többedmagával Veszprém városának vágott fát. A Tanácskormány lemondásának hírére több tisztársával részt vett a helyi vörös őrség lefegyverzésében, egy esetleges összecsapás elkerülésének érdekében a pályaudvaron veszteglő, bizonytalan irányított-ságú katonaságot az ő parancsára húzták ki a pályaudvar, illetve a város területéről.

Egy ideig még a honvédségnél szolgált, főhadnagyi rangban, majd a Kozma Miklós vezetése alatt kiépülő MTI-nél helyezkedett el – onnan is ment nyugdíjba 1950-ben, orvosilag igazolt szívbántalmakkal. (Az ország különböző városaiban létesült kirendeltségek, fiókok vezetését követően a vidéki osztály élén állt.) Nyugdíját később – talán 1952-ben – megvonták, arra hivatkozva, hogy egészségesebb annál, hogy ne tudna dolgozni. Az MTI-hez való visszamenetele azonban nem jöhetett számításba – ekkorra ő ott már merőben idegen test lett volna – a könnyű testi munkát kívánó munkahelyeken viszont egészségi állapotára való tekintettel nem vették föl. Olyan orvosi vélemény ugyanakkor nem mertek kiadni, amelyik mintegy megfölbbezi a nyugdíj ügyében illetékesnek számítók állásfoglalását.

Ebben a helyzetében láttam egyszer az apámat sírni. (Csak másodpercekre, hiszen azonnal átrohant a szomszéd szobába. – A nyugdíját néhány hónap múlva visszakapta, egy olyan orvosnak köszönhetően, akinek a pozíciója és a becsületérzése lehetővé tette a föllebbezéshez szükséges igazolás kiállítását.)

Nálam három évvel idősebb testvérem mérnökként dolgozott a MÁV-nál.

Velem kapcsolatban annak idején arról volt szó a családban, hogy majd átmegegyek a nagyváradi hadaprodiskolába. (Később Ottlik Medve Gábora iránti érdeklődésemet nem is elsősorban esztétikai szempontok befolyásolták, inkább a „Mi lett volna, ha..?” önkritikus empátiája.) Az ország német megszállása, majd az átvonuló front aztán szétfoszlatták ezeket a tervezetéseket. Belső alakulásaim is más irányok felé mozdítottak, hiszen a számunkra is bő másfél hónaposra nyúló ostrom éppen nem bővelkedett romantikus színezetű eseményekben. Az elején még viszonylag érdekes volt a házunkat érő akna- és gránát-találatokat értékelni, tőlünk nem túl nagy távolságra ledobott bomba becsapódását figyelni, de azután egyre nyomasztóbbakká lettek a körülmények. Az óvóhely bűze – január közepétől, Pest elfoglalásától, hogy már arról az oldalról is lőttek, leszaladgálásainkat az éppen csak föl-fölmerészkedő *lent tartózkodás* váltotta föl – egy megsebesült házbelinek a hosszúra nyúló haldoklása, a száz méternél nem messzebb tanyát vert nyilas Kún páter razziázása, egy párhetes újszülött halála, a házmesterné lelövetése, asszonyok, lányok „oroszkok” (sokféle nemzetiségűek) általi megerőszkolása, utóbb a szembesülés a lakásunkban baltával összetört bútorokkal, étkezészetekkel (és egyebekkel), az öszerondítottsággal, a megtetvesedés, az utcán heverő holttestek és lódögök látványa: mindez akkor is elfordított volna a katonaság irányából, ha történetesen lett volna út arrafelé. Hosszabb idő múltával – tizenhat-tizenhét éves koromra – úgy gondoltam, hogy

a lelkeszi pálya segítene legjobban adottságaim kibontakoztatásához. (Bizonyos tekintetben ellentétes egymással ez a két pálya, de mind a kettőben szerep jut valamilyen nagyobb ügy szolgálatának, ugyanakkor a személyiségen is mindkét esetben sok múlik.)

Az idő előrehaladtával azonban egyre több kétellyel kellett megküzdenem. Éveken át büszke voltam „felvilágosult” – protestáns – vallásomra, rá kellett azonban jönnöm arra, hogy egyházi berkekben nálunk is bőven van dogmatizmus, korlátoltság. Mikor valamilyen lelkigyakorlaton (nálunk más szót használtak erre) megkérdeztem a beszélgetés vezetőjét arról: igaz-e, hogy az evangélikusok szerint is csak az üdvözülhet, akit megkereszteltek, az igenlő válasz hallatán úgy folytattam, hogy ez nem jobb a sokat szidott igazoló bizottságok eljárásánál, mikor nem azt nézik: hogyan viselkedett az illető a háború alatt, hanem azt, hogy milyen párttagsági könyve van. Meggyőzésre törekvő komoly válasz helyett fenyegetést kaptam, mely szerint jó lesz magamra vigyáznom, mert ha a Szentlélek elleni bűnt követek el, nem számíthatok bocsánatra. Látnom kellett, hogy az ágostai hitvallás is tele van más vallások iránti elfogultsággal. („Elítéljük egyszersmind az újrakeresztelöket, akik ravaszul és kegyeletsértően azt vitatják...” A mások nézetei iránti gyanakvásról akkor is lesújtó volt a véleményem – arra azonban biztos, hogy nem gondoltam, hogy egy évtizeddel később, a maga módján radikális reformoknak teret adó huszadik bolsevik pártkongresszuson találkozhatunk majd ezzel a beszédmóddal. Csak ott a „revizionisták” lesznek – a „dogmatikusok” mellett, sőt ölöttük – minden eszmei zűrzavar

mérgező forrásává.) Az *Ótestamentumban* leírt vérengzések – a „választott nép” részéről, isteni büntetés nélkül – elborzasztottak. Ézsaiás prófétának gyerekek általi kinevetését ugyan kész voltam elítélni, medvék általi széttépetésük azonban elborzasztott: olyan világban, amelyben *ez* a törvény, nem érdemes élni...

Albérlokként velünk egy házba költözött ebben az időben egy fiatal, jó megjelenésű, újszerű gondolkodásra is hajló segédlelkész, szüleim egyszer vagy kétszer meg is hívták hozzánk. Levélben fordultam hozzá kétegyeimmel. Elköszönésekor hozzám fordulva meleg hangon hozzátette: „Majd levélben válaszlok”.

Azóta is várom a választ.

Olvastam, gondolkodtam. Tizennyolc éves lehettem, mikor egyszerre észre kellett vennem, hogy nem vagyok már hívő. (Nem egy bizonyos érv vagy gondolatmenet mutatkozott számomra megcáfolhatatlannak – ilyennel egyébként máig sem találkoztam – hanem gondolatok, benyomások sokasága „érett be” egyszerre érzelmi-képzleti befolyásoló tényezővé.) Ennek következményeként megszabadultam egy ismételtlen gyötrő kételytől, hogy – ha történetesen valami rendeset vittem végbe – azt nem azért tettem-e, mert „égi jutalmat” várok érte. Csak (?) éppen sokkal üresebbé lett ettől a végtelen.

„Valamit valamiért”.

Az irodalmat szerettem, így valamilyen istenhit nélküli papi állásként az irodalom tanítása ígérkezett leginkább, ehhez igazodva jelentkeztem azután a bölcsészkarra. (Későbbi egyetemi pályára még nem gondolva.)

De térjek már vissza származásom, szűkebb-tágabb társadalmi környezetem olyan tényezőinek a számbavételéhez, amelyek befolyásolhatták személyiségem alakulását. Ezek részben ellenhatást provokálva hatottak rám.

Szüleim családi élete példás volt, a szónak nem rossz értelmében. A tisztesség, az erkölcsi törvényekhez igazodás éppúgy jellemezte mindkettőjüket, mint a spontán szeretet, egymás iránt ugyanúgy, mint gyermekeik vagy akár mások irányában. (Az édesanyámat ugyan egy kicsit megérintette a miskolci lánynevelő intézet merevsége, formalizmusa, meglévő egészséges humorérzéke azonban ezen is sokat tudott oldani.) Az persze igaz, hogy jólesett viszonylagos jólétben felnővekednem, saját kis házban élveznem a Balaton-part örömeit, szerény összeg formájában ugyan, de biztosan számítnom a havonta kapott zsebpénzre, karácsonykor a szép karácsonyfára, és így tovább. Ez azonban mégsem minden, s évekkel később még kevésbé lesz annak tekinthető. De már egészen kicsi koromban is megtörtént, hogy nagyfokú idegenség-érzés fogott el. Esetleg magam sem tudtam, miért, de úgyszólván megnémultam egy természetellenesnek érzett helyzetben. Később fokozatosan tudatosabbá lett a kritikai szemléletem. Voltak ezekben a néha eleve elítélő szemléletben fogant gondolatokban elfogultságok is, számárságok is, jelentős részben ma is azonosulni tudok azonban velük. Rá kellett döbennem arra, hogy milyen erőtlen ennek az „úri középosztály”-nak a szociális felelősségtudata (amit azután több-kevesebb jótékonysággal próbál meg

ellensúlyozni), de ehhez hasonlóan éreztem elítélendőnek politikai vonatkozásban a széleskörűen elterjedt németbarátságot (a negyvennyolcas hagyományokkal szemben), szégyelltem, hogy negyvennégy őszén a németek órák alatt hatalomra tudták juttatni a nyilasokat és szövetségeseiket. Szégyelltem, hogy mennyire elterjedt a háború után a segélyvárás, hogy annyian támadták – „unter uns gesagt” – a földosztást, arra számítva, hogy rövidesen „úgy is minden vissza fog állni”. Azt is szégyelltem, hogy kitűnő képzőművészeti kiállítás nézhetek végig ürességtől kongó termekben. Nehéz volt minősítenem, hogy „köreinkben” (házbeliek, rokonság) Ady, Bartók, Móricz neve megbélyegzett névként, ha szóba jött, a népi írók mozgalmáról apámon kívül csak a cserkészcsapatban hallottam.

Ismerkedtem Csontváryval (meglepő módon a Budapest második kerületi MKP párthelyiségben rendezett kiállításon láttam először a képeit), Derkovitscal, Nagy Istvánnal és Szőnyivel, Adyval és József Attilával. Lélekcsereelő órák voltak

Olvastam Ortegát, Freudot és Weöres Sándort – olvasni kezdtem Marx és Engels, „a marxizmus” (ezen belül Lukács György) munkáit is. Az utóbbiak is érdekesekeknek mutatkoztak, egyszersmind ezek tanulmányozása is problémákat okozott. Nem egyszer embertelenül rideggé váló beszédmódjuk taszított, erőteljes logikájuk, szépelgéseket maguktól elutasító szigoruk elismerésre készítetett. (Az ismerkedést még nem az ötvenes évek „brosurái” és egyoldalú válogatásai szolgálták, hanem *A tőke*, *A német parasztháború*, *A német ideológia*, *A család, állam és magántulajdon keletkezése*,

III. *Napoleon Brumaire tizennyolcadikája, az Anti-Dühring*, majd, jóval később a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*.) Korántsem merevségektől mentesen, még naivításokat sem mindig nélkülözve, végső soron azonban tények sokaságát figyelembe véve vezették az elemző gondolkodást abban az irányban, hogy elfogadják: a tőkés rendszer torz, emberidegen, embert pusztító társadalmat hoz létre, melyben a pénz lesz mindenhatóvá. Ebben a rendszerben szükségszerűen robbannak ki egyre nagyobb területeket elpusztító háborúk. Arra sem logikátlanul mutattak rá, hogy az óriási gyarmatbirodalmak léte, sok száz millió éhezővel, nem tartható fenn sokáig, összeomlásuk pedig a mostani (az akkori) gyarmattartó országok életét is meg fogja változtatni, negatív irányban. Részletekbe menő okfejtéseik eredményeihez csatolták azután az emberi nem ősidők óta létező – nem egyszer éppenséggel kiváló művészek vagy gondolkodók által álmodott álmát – az emberi egyenlőség és szabadság boldog állapotáról. (Amit az állam elnyomó funkcióinak fokozatos elhalása fog megelőzni.) Ami ember és ember, ember és természet és az ember lelkivilágának tényezői (értelem és érzelmek, indulatok) között is föl fogja oldani a jelenben még gyakran tapasztalni kényszerült ellenmondásokat.

(„A dolgos test s az alkotó szellem / mondd, hogy törhetne egymás ellen? / Az elme, ha megért, megbékül, / de nem nyughatik a szív nélkül. // S az indulat múltó görcsökbe vész, / ha föl nem oldja eleve az ész.” – hogy a marxi-engelsi gondolatokból sokat a magáévá tevő József Attilának egyik megfogalmazását idézzem, a jövő meghirdetett harmóniájára vonatkozóan.)

Közbülsőnek mondható tényezőként egy kegyetlen végső háborúnak a veszélye is hozzá tartozott ugyan az itt fölillantott távlatokhoz illetve ígéretekhez, de csak lehetőségnek a minőségében, másfelől ez sem számított már merőben új tényezőnek. Az „Ez a harc lesz a végső...” gondolata már Petőfi Sándor költészetében is jelen van – legpregnansabban *Az ítélet* soraiban.

Hogy a magát a „marxizmus” követőjének hirdető kommunista (majd más nevek alatt tevékenykedő) pártnak a politikájában rengeteg a hazugság, hogy kíméletlen terror uralmát valósították meg, töméntelen ostoba, bornírt alakot is rászabadítva a jobb sorsot érdemlők sokaságára, azt persze nem lehetett nem tudni – bár sok aljasságra csak a politikai változások után derült valóban fény. Nem lehetett azonban azt a tény sem figyelmen kívül hagyni, hogy egy borzalmas terror-uralom poklának léteztek még ekkor a maradványai, s ezekkel is meg kellett valamiképpen küzdeni. Nem utolsósorban azonban annak a gondolatmenetnek lett nagy a szerepe, hogy abban az esetben, ha van egy olyan társadalomformáló eszmerendszer, amely *végső soron jó, akkor a tisztesség azt követeli meg mindenkitől, aki fölismeri ennek a rendszernek végső soron helyes voltát, hogy támogassa is azt. Ha átengedi a teret az ostobáknak, a gátlástalan karrieristáknak, akkor ő is felelős lesz azért, ha nem sikerül a nagy álmot valóra váltani.* Meg kell tehát tanulni az együttműködésnek – az ostobákkal és a karrieristákkal egyaránt, a másfajta együttműködésnek – a szükséges formáit. (És nemcsak egy könnyen naivnak minősíthető, leginkább a tizenkilencedik századhoz köthető álomnak a valóra

váltása vagy ennek az elmulasztása jöhet itt számításba, hanem egy fontos lehetőségeket is magában hordó társadalmi rendben megvalósításra kerülő *értékek* és *negatívumok* egymáshoz viszonyuló *arányainak az alakulásáról.*)

Hogy nálunk már a kezdet – a „felszabadulás” – is többnyire rettenetes volt? Azon kívül, hogy azt se felejtsük el, hogy mi voltunk a támadók, a védekezők helyzetéből induló, a „megtámadott kereszténység”-et segíteni hivatott, tizenhetedik századi Budavár-visszavétel is iszonyatos pusztítással és fosztogatással járt együtt. (S a magyar csapatok mind a két esetben csak rész-feladatokat hajtottak benne végre.)

Kellő erőfeszítések megtevésével igen sok mindent meg lehet magyarázni – legalábbis egy ideig. Ilyen erőfeszítésekben sem volt mindenütt hiány – és ezt nem kizárólag keserű iróniával lehet itt megfogalmazni. Kitűnő fejek, jeles szándékokkal indított életpályák közül is jónéhányan odaálltak a negyvenes évek második felében a relatíve új gondolatok hirdetői közé, illetve odakanyarodtak az ilyen irányokban haladók mellé. Némely értelmiségi körökben egyenesen divattá lett a „marxizmus”. (Ismerhetjük Marxnak itt idézhető kijelentését: „Én nem vagyok marxista”, ez indokolhatja az idézőjelet.) Hanák Péter, Tamás Lajos, Zsirai Miklós, Szabó Árpád, Szűcs Jenő – hosszúra lehetne nyújtani a nevek felsorolását. A lényegét illetően nem volt más a helyzet a felsőbb tanulmányaikat még csak ekkoriban kezdők köreiben sem. „Ezen már túl vagyunk” – lehetett könnyedén legyinteni egy-egy „régies” ellenvetéssel szembekerülve, s nem egyszer adódott alkalom arra,

hogy mennél abszurdabb volt az előadott gondolat, annál sikeresebbnek – hiszen merészségével feltűnőnek – mutatkozzék. Cselekedetekkel is előfordulhatott ilyesmi. Olyan reggelre is emlékszem, hogy az egyetem Múzeum körüti épületének lépcsőházi előterében jeles kollégáival együtt a különleges műveltségével, kiváló intellektusával a figyelmet magára irányító Réz Pál a *Szabad Népet* reklámozta. (Hogy miként alakult az ilyesmik ellenére az ő helyzete, annak megismerése és megítélése nem lehet itt a feladatomban. Azt tudom, hogy Eötvös kollégiumi tagsága egy idő múlva megszűnt, ő pedig – az egyetemet el nem végezve – a Szépirodalmi Könyvkiadónál dolgozott.)

A magam esetében a végzős gimnazistaként egyszerre talán három tárgyból is országos első díjat nyert Klaniczay Tibornak a példája hatott leginkább. (A középiskola azért érdemel itt említést, mert ugyanabba a budai Verbőczy – később már Petőfi – Gimnáziumban végeztem, amelyikben ő. „Csak” ő hét évvel előttem járt oda. Elsősorban azonban nem kiváló tanulmányi teljesítményével vált számomra fontossá. (Bár ha eszménykép-szerepről nem szólhatunk is.) Részben a kiváló szervező- és mozgósító képességekkel rendelkező cserkészparancsnokot respektálhattam benne, de például a népi írók munkássága felé is nagyrészt az ő – közvetett – ösztönzései indítottak, történetesen Grünwald festészetével pedig – egy kisriadó alkalmával – épp az ő lakásukon, az ő könyveik között lapozgatva találkoztam először. Elismerésre késztetett, hogy „marchásokban” is teljes odaadással részt tudott venni: sziklát gördíteni lefelé a hegy oldalán, „búvárhajót” ját-

szani a hajógyári öbölben a fölfordított örsi hajóval – a már-már legendás solymári Ördöglyuk-barlangon is lehet, hogy az ő társaságában mentem először végig. Szakmai tekintélyét, gondolatainak hatását rajtam inkább csak Németh Lajos közvetítésével érvényesítette, aki sűrűn járt hozzá. (Ővele még a negyvenes évek elején alakult ki a barátságom, de ez. a későbbi években sem gyengült. Ötven év múltával tört félbe, váratlan, gyors halálával.) Én tehetséget sem mondhattam annyit a magaménak, mint ő, másrészt a fenntartásaim is erősebbek voltak az övénel, felfogásbeli különbségeink következtében.

Sokat vitáztunk. Egymással is, más barátainkkal, s családukkal – de önmagunkkal is. Egyfajta sajátos kettős szerepjátszás is kialakult többünkben, amelynek az volt a lényege, hogy politikai kérdésekben különböző intézkedéseket vagy eljárás módokat nagyon is problematikusnak tartottunk, ezeket támadó családuk előtt ugyanakkor védeni próbáltuk ezeket. A társadalmi (politikai) szervezeten belül viszont megpróbáltunk valamennyit „a másik oldal” látásmódjának az elemeiből érvényesíteni. Meg kell mondani: nem nagy sikerrel.

De beszéljünk nyíltan. Párttag – mint említettem – nem voltam, a MEFESZben, majd az ebből és kommunista irányítás alatt működő munkás- és parasztfjúsági szervezetekből létrehozott DISZ-ben talán két (másképp?) éven át alapszervezeti szervezőtitkár, illetve titkárhelyettes voltam. Ebben benne foglaltatott az adott rendszernek a nyílt igenlése. Ébren eltöltött óráimnak körülbelül a felét az egyetemen, nagyjából a másikat csa-

ládi körben töltöttem. Tartósan feszültséggel telített, súrlódásokat és ütközéseket egyaránt magában foglaló levegőben éltem. Sebeket kapva és adva.

Ebben a helyzetben apámnak ötvenben történt félig önkéntes nyugdíjba vonulása idézett elő érezhető enyhülést.

Részben ő sem kínlódott innentől fogva annyit, amennyire erre rákényszerítette az exponált politikai szerepre vállalkozó távirati irodai munkavégzés, az új főnököknek való alávetettség, a hozzá nem értéssel való állandó szembetalálkozás, és a félelem légkörének eluralkodása. Másfelől én nem éreztem már erkölcsileg kényszerítve magamat arra, hogy vitába szálljak vele egy-egy politikai vonatkozású indulat kitörésére válaszul. Nyugdíjba vonulásával egyidejűen ugyanis bejelentettem, hogy – az ő új helyzetét is figyelembe véve – anyagilag nagyjából önállóan magamat, legalábbis ebédre, vacsorára, esetleges utazásra és alkalmi kiadások fedezéséről való gondoskodás tekintetében. (Ebben a mondatban azért indokolt az „esetleges” szó, mert ezt követően majdnem két éven át nem szálltam járműre, kezdtem is elfelejteni a villamos- és buszjáratokat. Rossz időben ez kellemetlen is volt: a Böszörményi úttól a Múzeum körútig, illetve visszafelé.) Így azután nem furdalt rendszeresen a lelkiismeret – ha hallgattam ilyenkor, akkor a megalkuvásom miatt („Bezzeg az egyetlen nagy a szád, itt azonban lapulsz, a vacsora kedvéért!”), ha meg válaszoltam (idegesen az ő ideges szavaira), akkor ezért („Nem gyötrődött apád eleget az MTI-nél, itthon te meg még *azokat* képviseled!) Őt innentől kevesebb sérelem érte, amellet az is

láthatta, hogy nem züllöttem link csirkefogóvá. Becsülhetett, aggódhatott is értem, én pedig a nehéz idők által próbára tett embert láthattam elsősorban benne, nem a kényszerű vitapartneret.

Csakhogy az önfenntartáshoz szükséges minimális pénzmennyiségnek az előteremtése sem volt éppen könnyű. Ösztöndíjat nem kaptam (nem is kértem, aligha is kaptam volna, ha csak nem megyek bele egy látványos szülő-megtagadásos procedúrába). Különböző „cédulázásos” munkákhoz jutottam időnként az egyetemen, a német tanszéken valamilyen történelmi munka lefordításában is részt vettem. (Indokolt, hogy itt köszönettel említsem meg az ötvenhétben Ausztráliába távozott Bodi László – Leslie Bodi – nevét.) Nyáron az épülő Dunapentelén (Dunai Vasmű, Dunaújváros) földmunkáért kapott pénzből fizettem magamnak egy nagyfröccsöt, aztán postára adtam az esedékes tandíjrészletet. Dereng, hogy egyszer egy kocsistól is kaptam, illegális kocsikísérőként, valamennyit. És hát – prózai tény – elég sokszor voltam éhes. A „repetások” (a rendes osztási műveletek lezajlása után jegy nélkül a pult közelében téblábolók) között is ott látom időnként magamat. (A valamikori, egyszersmind mai Múzeum Kávéház termében.) Amikor vidéki kollégáim-kolléganőim valamiért egy-két napra hazautaztak, mindig akadt köztük, aki erre az időre átadta nekem a jegyeit. (Előfordult, hogy két vagy három jegyet is kaptam – ennek köszönhetően aztán közvetlenebbül érthettem meg Móricz *Tragédia* című novellájának Kis Jánosát. Legalábbis abban az ostoba helyzetében, melyben a második tányér étel evése közben riadtan veszi észre étváv-

gya fogyását.) Szakdolgozatomhoz kapcsolódó munka végzése segített végül át az utolsó egyetemi hónapok nehézségein. Témavezetőm, Király István „összehozott” Somlyó Györggyel, aki apja, Somlyó Zoltán szanaszét megjelentetett verseinek összegyűjtését és részleges válogatását bízta rám, havi kétszáz forint ellenében. Boldogan fogadtam el ajánlatát, hiszen így még maradt is pénzem, az étkezésen túl is. (Hogy összességében bő egy év állástalanságon kell még majd átjutnom, arra ekkor aligha gondoltam.)

*

Azt hiszem, szükséges volt ezt a kerülőt megtennem, itt van azonban már az ideje annak, hogy visszatérjek „késő ötvenhatos” élményeimhez.

November negyedike után csak gyötrelmes lassúsággal oldódott az első napok tompa bódulata. Újból elkezdtem az utcák járását. A Bécsi kapu téren még napokig ott heverték a kövezeten a tűzoltók tömlői, melyeket a szovjet harckocsik lánctalpai lapítottak széjjel, de már folyt megint az oltás, új tömlőkkel. (A gránátjaikkal felgyújtott Országos Levéltár egyik volt munkatársa szerint nagy a valószínűsége ebben az esetben a tudatosságnak. A felgyújtott épületrészben ugyanis a negyvenöt utáni anyagot raktározták, s ez „illetékesek” számára azért sem maradhatott ismeretlenül, mert az egyik ottani ablakból tartott az ÁVH megfigyelés alatt egy nyugati követségi épületet.) Biztonság kedvéért azért még mindenkit megmotoztak, aki csak belépett a kapun. (Vele szemben állt – akkor is – az evangélikus templom, ahová diákként annyit jártunk – hogy aztán

esetleg utána lerohanjunk valamelyik lépcső mellett, ha nem tűnt föl a csósz...) A Halászbástyán még hallani lehetett a Kilián laktanya felől jövő ágyúszót, ellátni azonban alig lehetett már odáig. Egy-két nap múlva azonban már csend volt ott is. Két vagy három civil ruhás férfi holtteste feküdt még a laktanya bejáratának közelében, a járdán. Hanyatt fektükben kiegyenesedve volt rajtuk valami tiszteletet parancsoló, ami az arccal a földnek forduló tetemekből teljesen hiányzott. Nem is szólva részletesebben a saját harci járműveikkel is széjjeltaposott hullákról, amelyeket leginkább a pufajkájuk tartott még egybe Ezeket a néhány nappal később megkezdődött rom- és másfajta törmelék-eltakarítás részeként szállították majd el – tudtam meg egy környékbelitől. Föltételezhető, hogy ezzel nagyjából egyidejűleg szüleik is megkapták az értesítést arról, hogy fiuk „a haza védelmében hősi halált halt”.

Az Írószövetségben heves vitát követően elsöprő többséggel megszavaztunk egy szép, felelősségteljesnek mutakozó állásfoglalást, a Tamási Áron által fogalmazott *Gond és hitvallást*. Nem teljes lelki nyugalommal használom itt a többes szám első személyű alakot, mivel az Írószövetségnek sem voltam tagja, ezért nem is emeltem föl a kezemet. Simon Pista viszont mind a két kezét a magasba emelte. A „Hát Te?” csodálkozó kérdésre az „én Attila helyett is szavaztam” hangzott el válaszul. Aligha ez volt azonban ekkor a legkevésbé szabályos lépés – nem is gondolhatta senki annak. Másban kereshette a hibát, aki hajlik a kritikus szemléletre. „Láttál már ennyi bolondot egy rakáson?” – fordult felém keserű mosollyal Czine Miska. Biztos vagyok ben-

ne, hogy nem Tamási Áron szavai készítették a kérdés föltevésére, ennek megfelelően fogalmaztam is meg számára a válaszomat. A magam szavaira nem emlékszem, csak arra, hogy a lényegét illetően egyetérttem vele. Az országos (fizetett!) sztrájk és a tiltakozó gyűlések egymásutánja komoly emberekkel is érezhetően el tudta hitetni, hogy ha a győzelem nem érkezett is még egészen el hozzánk, már csak a vak nem látja küszöbön álltában.

Történt pedig mindez napokkal, hetekkel (?) azt követően, hogy a fölkelést tönkrevették, s a győzteseknek már kezükben voltak azok a fegyverek, amelyek segítségével sokakkal meg is tagadtatták a vallomás nemesen formált mondataiban foglaltakat.

*

(Anekdotikus apróságként, mint viszonylag derűs színfoltot idézhetem föl a következő kis történetet, abból az időből, amikor már – legalábbis a látható felszínen – kezdtek rendeződni az állapotok. Egyik barátommal poharaztam délután a Gellért melletti Szeged étteremben, majd – nem egészen függetlenül az elfogyasztott bortól – elhatároztam, hogy toronyiránt fogok hazamenni, át a Gellérthegyen. Majd megnézem sokkal közelebről a ledöntött szovjet katonaszobrot is. Csak azt hagytam figyelmen kívül, hogy a Citadellában szovjet egységek telepedtek meg. Ennek következtében azt követően, hogy a szobor közelébe értem, rövid időn belül – a nekem szóló kiáltások és a nekem szögeztve közeledő géppisztolyok hatására – égnek emelt kezekkel vonultam állásaik belsőbb rétegei felé. Az erődítmé-

nyen azonban kívül maradtunk. Rövidebb lótás-futás eredményeképpen a katonák egy tisztet is kerítettek, aki tüzetesen megszemlélte a személyi igazolványom legutolsó lapjait – ahová a tudnivalókat nyomtatták –, aztán tudatta velem, hogy tilos arra járnom, ahol vagyunk. Mindig igen gyöngé orosz nyelvtudásom megmaradt roncsaiból azért összetákoltam valamit arról, hogy a város panorámájában akartam csak gyönyörködni, szavaim meggyőző erejét azonban, sajnos, nem csupán nyelvi ismereteim hiányosságai gyöngítették, hanem az a prózai tény is, hogy olyan köd volt, hogy Budapestből csak egy nagy, szétfolyó, halvány fényességet lehetett látni. A tiszt kikísértetett a külső Őrszemekig, de a hegy túloldalán, úgy, hogy végül tervem szerint mégis csak átkeltem azon. A szoborból viszont, sajnos, szinte semmit sem láttam.)

Az új megszállás idejéből való nagyobb súlyú emlékem még november huszonharmadikáról való. Németh Lajossal baktattunk ki ekkori, Őrs vezér tér környéki lakásukba. (A felesége, második gyermekükkel várandósan, Lajos édesapjának a lakásán húzódott meg). Utunk végéhez közeledve erősen meggyorsítottuk lépéseinket, mert valamilyen módon elterjedt, hogy a történetek elleni tiltakozásul valahány (talán négy?) órától fogva senki rendes ember nem lép ki az utcára. Az alkonyodás előre haladtával mintegy párhuzamban néptelenedtek el az utcák, s a megbeszélte időponttól (másnap hajnalig vagy reggelig) egy lélek sem maradt kinn. Budapest úgyszólván kísértetvárossá változott.

Az aznapi újságok egyike-másika még megírta, hogy – azt nem mondta meg: miért – Nagy Imréék elhagyják

a jugoszláv követséget, és hazamennek. Még a Rádió sem volt teljesen Kádárék rádiója, itt viszont azt mondták be, hiába keresték őket telefonon a lakásukon, ott nincsenek. Lajos telefonált – ha jól emlékszem, Kenyeres Ágnesnak, akivel jó munkatársi kapcsolatban állt, s aki nála tájékozottabb volt – de ő sem hallott semmi érdemlegeset. Ideges telefonálgatások ide-oda – azután lassan tudomásul kellett venni, hogy újabb árulásnak lettünk tanúivá. A menekülteket – akik őelölük menekültek – hazug ígéretekkel kicsalták menedékükből, azután elrabolták őket.

Hogy pontosabban hogyan történt mindez, azt csak sok évvel későbbi publikációkból lehetett megtudnunk. A lényegét enélkül is megérthettük: legbaljósabb sejtéseink váltak lépésről lépésre valóra.

*

Magánviszonylatban nem történt semmi annál rosszabb, mint amire számítottam: megszűnt a munkaviszonyom. Ezúttal azonban nem pont én magam jártam így, hiszen a szerkesztőségben mindünkkel ez történt és még sokakkal másokkal is. Decemberre is megkaptuk a fizetésünket. Januárban vagy februárban pedig már szerződtettek a néhány hónappal korábban létrehozott akadémiai Irodalomtörténeti Intézetnél. (Ezt Klanciczay Tibornak köszönhettem, aki ekkor talán igazgatóhelyettes volt ott). Igaz, csak valamilyen B/2 rovaton tudtak alkalmazni, de túlságosan sok munkát sem kellett ennek fejében ellátnom. (A századelő *Népszavájának* a kulturális rovatát „céduláztam”, és részt vettem a huszadik századi osztály szakmai megbeszélé-

sein. A munkaidőm nagyjából kötetlen volt, s körülményeim még egyfajta játékosságot is megengedtek az életvitelemben. A hét több napján az Intézet közelében lévő Móricz körtéri népbüfében ebédeltem, könyvekkel biztosítva magamnak helyet az állópultnál, egy-egy napon pedig az Akadémiai Könyvtár közelében lévő Gresham vendéglőjében fogyasztottam el az ebédemet, ahol is a mérsékelt forgalom lehetővé tette, hogy a pincér távozásomkor a vállamra segítse a kabátomat... (Itt az elbeszélő zavarba kell, hogy jöjjön: az emlékezőseiket földidézők szokásos problémájával szembesült, amennyiben emlékei erőteljesen élnek benne, de valahogyan ütik egymást. Tiszta kép él bennem arról is, hogy a *Népszava* jegyzetelését a Széchényi folyóirat-olvasójában végzem. Az Akadémiaiban bizonyára valami mást kutattam, s az emlékek egymásba kavarodtak.)

Munkahelyemen rövid időn belül Czinével és Bodnárral is összetalálkoztam, egy kicsit azonban megnövelte köztünk a távolságot, hogy ők mind a ketten rendez státusba kerültek. Másfelől régebbi baráti kapcsolatom megint intenzívebbé lett Stoll Bélával. Kettőnk kapcsolata még gimnáziumi, illetve cserkész-éveinkre nyúlik vissza. Ő két évvel idősebb nálam, így több éven át őrsvezetőm is volt, később pedig, az egyetemen, részben ő szerzett nekem cédulázási munkát. Bizonyos értelemben most is munkát szerzett számomra, de csak másolást, ebben a minőségben azonban speciálisat. Hozzájutott valahogy egy illegális politikai kiadványhoz – vaskosabb füzet-terjedelmű sokszorosított szöveghez – és azt nekem is kölcsön adta. *Hungaricus* volt

a címe, illetve szerzőjének az álneve. Később a rövid rendőrségi, majd bírósági közleményből annyit lehetett megtudni, hogy Fekete Sándor újságíró-irodalomtörténész fogalmazta a szöveget, valamiképpen azonban ott állt mögötte Mérei Ferenc pszichológiaprofesszor is, a maga elméleti fölkészültségével. A jó tollal, lendületesen megfogalmazott, komoly elméleti fölkészültség birtokában megírt munka egyértelműen kiállt a fölkelés oldalán, marxista szellemiség jegyében gyilkos gúnnal támadta a Kádár-uralmat. (Ekkor még ilyen *rendszer-ről* irreális lett volna szólni.) A legutóbbi hetek folyamán fölhalmozódott tevékenységi készleteseinknek engedve fogtuk magunkat, és lemásoltuk ezt öt-öt példányban. (Ki-ki elvitte a felét, azután egyberendeztük a két csomagot.) Alig kezdtük azonban meg az anyag terjesztését, „lebuktunk” vele. Stollt hamarosan fölkereste egy nyomozó, elismertette vele, hogy a példány tőle származik, és hogy azt ketten készítettük el, s hogy az ő „vonalán” kihez juttattunk a példányokból. Egyúttal természetesen azt is, hogy a történetekről mélyen hallgathatni fog. Ketten azonban arra gondoltunk, mégis csak jó lesz az érintettek közül legalább egyet gyorsan értesíteni a várható „látogatásról”. Varga Balázs (szintén irodalomtörténész) volt a kiválasztott, besiettünk egy telefonfülkébe, Béla tárcsázott. Némiképp szaggatott beszélgetést követően sápadtan tette le a kagylót. Elkértünk a hívással. „Elkészt, Stoll úr!” diadalmas kiáltással fogadta már az őt megelőző, a telefont fölvevő nyomozó. Bélának jelentkeznie kellett nála – újból válalva írásos formában a történeteket, és megígérve a „kiment” példányok beszolgáltatását.

Ezt követő éjszaka minden lépcsőházi villanykapcsolásra fölédretem, más bajom azonban nem esett, csak vissza kellett szereznem két példányt, s Bélának átadnom. Őt még beidéztek, s mondta utána, hogy mikor a Fő utca kapuja bezárul az ember háta mögött, azt azért nagyobb nyomatékkal veszi tudomásul, mint egy szimpla kapuét. (A valamikori csendőrtiszt, de az ellenállási mozgalomban sebet kapott Dienes András elbeszélését együtt hallgattuk *bent* töltött heteiről.) Megpróbálták rábeszélni arra, hogy időnként találkozzanak egymással, és beszélgessenek el erről-arról, nem is okvetlenül politikáról. Arra az esetre, ha nem állapodnának meg, tíz-tizenégy év börtönt helyeztek kilátásba. Nem találtak azonban egymással közös nevezőre. „Legföljebb leülöm” – fogalmazta meg programját Béla, a maga utánözhatatlan, hülyéskedést és halálos komolyságot egymásba játszani tudó stílusában. Más ügyek azután láthatólag fontosabbaknak vagy sürgősebbeknek mutatkoztak az illetékes nyomozók számára, a folytatás azután elmaradt. Azt, hogy énnálam maradt még egy példány, nem árultam el, csak vagy hat-hét évvel később, a feleségemnek, aki viszont – újabb évek múltával – házkutatástól tartva elküldte a szüleihez, hogy tegyék otthon a padlásukra, ahonnan ez egyszer (tudtomon kívül) kiselejtezésre is került.

Mikor a politikai változások következményeképpen megvásárolhattam volna az akkoriban legálisan megvehető *Hungaricust*, már nem érdekelt annyira, hogy megvettem volna.

A rendőrségi ügyek lezárulása után más utat kerestem fölgyűlt cselekvési igényeim számára. Ismételt si-

kertelen próbálkozásaim ellenére ötvenhét tavaszán újból megpróbáltam tanári állást szerezni lakóhelyem viszonylagos közelségében. Ekkor már arra is hivatkozhattam, hogy különböző folyóiratokban különböző írásaim jelentek meg, és hogy fölvettek – ha nem is többre, az aspirantúra úgynevezett „rövidített” változatára. (Ez azt jelentette, hogy beadhattam a megjelölt című munkát elbírálásra, pénzt vagy irányítást azonban nem kaptam hozzá.) Kenyeres Ágnes szólt valamilyen városházi illetékesnek, és erre elhelyeztek a belvárosi Eötvös József Gimnáziumban. (Akkor még nem tudtam, hogy ugyanebben az évben tették át onnan Antall Józsefet a Toldy Gimnáziumba.)

Miután az iskola igazgatójától megkaptam az első letolást, amiért nem vettem részt az első értekezleten, elhihettem, hogy ezúttal nem csalatkozom: valóban gimnáziumi tanár lettem. Nagyobbrészt magyart tanítottam, két éven át azonban heti kétszer két órát németet is tanítanom kellett, ami nagyrészt elég keserves kötelezettséget jelentett számomra. A mi egyetemi évfolyamunk annakidején négy év múltával már nem vett részt gyakorló oktatásban, hanem az egyhónapi gyakorláson belül csak az egyik vagy a másik tárgynak gyakorolta a tanítását, s én természetesen a magyart választottam. Így azután egyetlen német órát sem tartva kellett elkezdenem a tanítást. Idétlen alapfokú mondatok megfogalmazásához sem volt érzékem, („A szobában van a lámpa?” – „Igen, a lámpa a szobában van”, „Tanár József? – Nem, József nem tanár, hanem tanuló” stb.), a nyelv gyakorlati alkalmazásában is bizonytalankodtam, úgy, hogy legalábbis az egyik osztályban állandó

fegyelmezési gondjaim támadtak. Ez két esztendő során heti két óra gyötrelmet jelentett számomra. Ez volt az ára annak, hogy módom nyílt a magyar irodalom tanítására. (*Visszafelé* csak keveset módosíthat a kínos órákon, hogy éppen ezekben a napokban, hogy ezt írom, juttatta el hozzám „ez a bizonyos” osztály negyvenöt éves találkozójuk jelenhez igazított tablóját, arra is lehetőséget teremtve, hogy tablót hozó „küldöttével” kettesben megigyuk a feledés békepoharát.)

Persze, azért a magyartanítás sem jelentett egyetlen felhőtlen gyönyörűséget. Az egyik osztályban például egy nevelőotthonos „nagyon KISZ-tag” ült középen az első padban, aki leplezetlen gyanakvással figyelt minden szavamra, és igyekezett bizonyítható hibát kimutatni ott, ahol erre valami kevés lehetősége nyílt. Sajnáltam is, hiszen bizonyára nem sok jót kapott az élettől – lehet, hogy legtöbbit félig falábú történelemtanárától, aki másik iskolába történt áthelyezését követően titokban még hónapokig a kezében tartotta a helyi KISZ-t – de hát nyomasztó volt rendszeresen egy keserű, sem humort, sem játékot ismerni nem látszó tekintettel szembesülni. Vele egy osztályba járt az akkori helyettes főügyésznek is a kisebbik fia, aki szerencsére jóeszű és szorgalmas, rendes gyerek volt – vagy legalábbis ilyennek mutatkozott. Megnyugtató tényezőnek azonban az ő jelenléte sem számíthatott. (Egy remek ideológiai félrefogalmazással ugyanakkor éppen az ő dolgozatában találkoztam. A kritikus mondat valahogy így hangzott: „A nyugati írók munkáin az imperializmus érezteti a maga rothasztó hatását – ugyanezt a szocializmus írói a valóság feltárásával érik el.” Re-

mek ökörségeket rendszeresen lehetett a dolgozatok szövegéből kimazsolázni, ezek azonban általában más természetűek voltak.)

Nem bántam, hogy – a „csak németes” osztályhoz hasonlóan, csak más okok következtében – ezt az osztályt sem kellett két évnél tovább tanítanom. (A „csak németesek”, akiket harmadikos korukban vettem át, leérettségiztek, ezt az osztályt pedig váratlan óraterhelés-kapásomnak köszönhettem. Valamivel megnyertem Bóka László professzor rokonszenvét, s ő kérésemre elolvasta – legalábbis nagyjából – készülőben levő diszsertációm, s elintézte a minisztériumban valakinél, hogy egy tanévre ötvenszázalékos órakedvezményt kapjak, de még a következőben is kaptam huszonöt százalékot. Ez meglepetésként ért – hát még hogy meglepte az igazgatómat! Egy vagy két nappal az után kapta meg erről az értesítést, hogy elutasította azt a kérésemet, hogy a rám rótt továbbképzési kötelezettség mellett legalább túlórában ne kelljen tanítanom.)

A tanári munka nem csak azért volt fontos számomra, mert szívesen adtam elő Janus Pannoniustól Aranyon, Jókain és József Attilán át Weöres Sándorig irodalmunk különböző nagyjainak a munkáit, hanem azért is, hogy *egyáltalán el kellett olvasnom* a magam számára is újból Zrinyit és Kölcseyt, Vörösmartyt és Petőfit, amire másképpen – akkori enerváltságom következtében – egyáltalán nem kaptam volna elegendő indítást. Ha nem akartam teljes emberi csődhelyzetbe kerülni, *el kellett fogadnom* bizonyos – a választott foglalkozásból adódó – külső kényszerítéseket.

Fegyelmezési problémáim – az említetteken túl – már inkább csak osztályfőnöki minőségemben akadtak. Részben abból a véletlenből adódóan, hogy az osztály terme közvetlenül a tanári helyiség mellett foglalt helyet, így azután, ha valami alapjában ártatlan dolog történt is „nálam”, arról a fél tantestület értesült. Szerencsémre ugyanakkor komoly segítséget kaptam egyik kollégámtól, aki igazgatóhelyettes is volt, meg az én helyettesem is. (Úgy emlékszem, hogy a Rákóczi-katonaiskolának volt korábban az igazgatója.) Már az is segítség számba ment, hogy nála mindig rend volt, így azután soha nem jött hozzám panasszal. Könnyebb is volt a helyzete, hiszen a fizika törvényeit tanítva könnyebb egy-két pillanatot fegyelmezésre fordítani, mint a *Szeptember végén* vagy a *Szép Ilonka* elemzése közben, de jó érzéke is volt a rendet tartáshoz, meg gyakorlata is volt benne. Tanácsokkal is segíteni próbált nekem, ezzel azonban már kevésbé járt sikerrel. „Az a te hibád – magyarázta nekem egy ízben – hogy nem tudsz eléggé haragudni a gyerekeidre.” „Lehet – válaszoltam – de mikor az iskolán kívüli életben annyi mindent tűrünk el faarccal, némán, akkor gyerekcsínyeken háborodjam föl?” (Mondjuk azon, hogy a kritikus folyosószakaszon nehéz anélkül áthatolni, hogy előbb vagy utóbb neki ne nyekkenzenének valakit, vagy, hogy szünetben teledobálják megnyálazott csücskű kis papírtölcsérekkel a mennyezetet, hogy azok azután néma egymásutánban potyogjanak le a soron következő tanítási órán.) Tény: az is megesegett, hogy miközben zordul dorgáló szavak kíséretében átadtam valakinek az osztályfőnöki intőt,

akaratlanul elnevettem magamat, ráébredve arra, hogy azonos helyzetben föltehetően magam is úgy jártam volna el az előttem ülőnek a két nagy fülével, ahogyan a most felelősségre vont osztálytárs eljárt. (Kétségtelen, hogy ezt nem így írja elő a nevelési szabályzat. Az is igaz ugyanakkor, hogy nem az első „akció” váltotta ki a fegyelmi büntetést.)

Lényegesen nagyobb súlyú probléma alakult ki egy ideológiai-politikai feladat végrehajtása körül. Közpon-ti előíráshoz igazodva minden osztályfőnök köteles volt egy osztályfőnöki órát a Párt szerepének megvilágítá-sára – nem volt nehéz kitalálni, hogy a méltatására – fordítani. (A nagy kezdőbetű itt nem valamilyen mélyre ivódottan továbbélő tiszteletnek a késői megnyilatko-zása, hanem annak a következménye, hogy olyan in-tézményt kell megjelölnöm, amelyiknek akár csak az én életemben is legalább három neve volt. A nagy kez-dőbetűvel írtság azonban egyértelművé teszi, hogy melyikről – „melyik ugyanarról” van szó.)

A dolog azzal vette kezdetét, hogy a kritikus nap reggelén a tanáriba lépve ráesett a tekintetem Kubinyi László nyelvész kollégám mélységes undort kifejező arcára, és megkérdeztem tőle: tudja-e, Tamási Áron *Ábel*-regényének melyik részlete jutott róla az eszem-be? „Mikor a sast eszik!” – vágta rá kapásból, meglehe-tős indulattal. (Arról a jelenetről van szó, amelyben a fatelep őrzésére kirendeltek éhségükben a lelőtt, majd megsütött sasnak a megevésével próbálkoznak, s a történetet elbeszélő Ábel szükszavúan csak így ad képet a történetekről: „*Láttam az arcán, hogy egyazon sasból eszünk.*”) Kollégám meg is adta ezzel a kezdődő naphoz

az alaphangot. Szakmai órám megtartása utáni „lukas-órám” lesiettem az akkor közeli kocsmába, „bedobtam” egy (vagy két?) féldecit, azután visszatértem. Osztályfőnökhelyettes-igazgatóhelyettes kollégám jött felügyelőnek. Körülbelül fél óra hosszat beszéltem – szerintem elég logikusan – a munkásság századfordulótáji nehéz helyzetéről, és arról, hogy szükségesnek mutatkozott egy felszabadítási harcot vezető erőnek a létrehozása. Ennek a fontos szerepnek a betöltésére Oroszországban a bolsevik párt vállalkozott, s 1917 őszén győzelemre is vezette a forradalmi változtatásokra készülöket. „A többit már bizonyára tudjátok.” – zártam kiselőadásomat, kérdések föltevésére buzdítva az osztályt. Ez hallgatott.

A mind terhesebbé váló csöndet az osztály leggyöngébb képességű diákja törte meg bátortalan jelentkezésével. Sok jóra nem számítottam, de erre nem is lett volna sok okom. „Én csak azt nem értem, Tanár Úr, hogy miért hívják a kormányt „forradalmi munkásparaszti kormány”-nak – tenyerelt bele a dolgok középebe.

Föltehetően nem ismerte azt a pesti viccet, amely ekkor eszembe villant. A derék Kohn is ezzel a kérdéssel fordul a bölcs rabbihoz, aki – régi szokása szerint – példázattal válaszol. A napokban elromlott az órája, keregett hát egy órást. Rá is talált egy kirakatra, amelyben órák sorakoztak egymás mellett, s bemenvén elő is adta a gondját. „De hát te tudod, hogy én nem órasmester vagyok, hanem hitközségi metsző?!” „Mit keres akkor az a sok óra a kirakatodban?” „És mondd, rabbi, az én helyemben te kitennéd a kirakatba azt, amin a hitköz-

ség bizalmából én dolgozni szoktam?” – így a sakter. – Hát ezt mégsem mondhattam el, pedig jól ideillett volna... Jobb nem jutott az eszembe, mint hogy zsebre vágtam a kezemet, és elmondtam nagyjából azt a szöveget, amely elő volt írva ilyesfajta kérdések megválaszolására: „Bizonyára ezzel akarták kifejezni, hogy nem a másik kormány volt forradalmi, hanem ők azok”. Majd jeleztem, hogy ha nincs több kérdés, akkor beírom az osztálykönyvbe a hiányzókat, és igazolom a mulasztásokat.

Évtizedekkel később Szolzsenyicinnél (vagy Salamovnál?) olvastam, hogy mikor táborukat meglátogatta valamilyen előkelő bizottság, parancsba kapták előtte a takarítást-tisztálkodást-öltözékrendbehozást, még néhány újságot is szétosztottak közöttük előtte, hadd olvassanak „éppen”. Ők viszont összebeszéltek egymással, hogy felső részével lefelé fogják majd „olvasásuk” alatt az újságot, hogy jelezzék: vendégeik jól elrendezett szinielőadást látnak, nem a tábor valóságos életébe pillantottak be. Nekem nem jutott jobb eszembe kezem zsebre tevésénél, ezzel próbáltam jelezni, hogy kivettem az idézőjelet, igazában „Nem ér a nevem”.

Megint el kell mondanom, hogy sokat köszönhetek igazgatóhelyettes „helyettesem”-nek. Keményen megbírált ugyan, és a látottakról nagyjából be is számolt az igazgatónak, a rövidesen megrendezésre került – felsőbb tényezők által természetesen meglátogatott – értekezleten azonban mellém állt. Nem mindenben – ezt nem tehetné volna meg –, de abban a tekintetben, hogy szerinte csak gyakorlatlanságom, ügyetlenségem érdemel bírálatot. (Arról, hogy négyszemközt megmond-

tam: eleve abszurdnak tartom, hogy valamely párt az oda fölvételre nem jelentkezett emberekkel dicsérteti magát.)

„Cinizmussal vádolnak” – mondta utóbb említett nyelvész barátom – „mert nem tudtál igazán cinikus lenni. – Ez jólesett, néhány más, kóbor rokonszenvmegnyilatkozással együtt. Meg hát annak is örülnöm kellett, hogy az egésznek nem lett folytatása. (Noha az igazgatói „előbeszéd”-ben még arról is szó volt, hogy a kormány minimumként várja el a tanároktól a lojalitást, és ha ezt sem kapja igazán meg...) Kényszerhelyzetek kényszermegoldásokat tesznek csak lehetővé.

Az érettségi tételek között valamiképpen Darvas József *Kormos ég* című színdarabja számára is helyet kellett biztosítani. Csapnivaló írás, és eszmeileg is szerzője életművének a mélypontjáról való, ezt pedig botrány nélkül nem mondhattam el. Azzal próbáltam megoldani a feladatot, hogy egyetlen szó kommentár nélkül felolvastam a darab szövegét, legfőljebb hangszalagjaim akaratlan túlfeszítésével sejtetve valamennyit a magam értékítéletéből. (Például ott, ahol – ötvenhat őszén – a cselekmény egyik alakja *bocsánatot kér* egy szovjet katonától, amiért a magyarság – úgymond – segítségnyújtásra kényszerítette a szovjet harcosokat.) Más esetben nem a fölháborodás némaságba fojtására kellett kísérletet tennem, hanem az időszerűség átéléséből következő megrendülés nagysága mutatkozott elleplezendőnek. Széchenyi *Blickjének* azt a részletét választottam felolvasásra, amelyben ő a törököknél nagyobb súlyú vétekben marasztalja el a birodalmi belügyminisztert, amiért az kivezényeltette az utcára a pesti né-

pet, azért, hogy ez *megköszönje* a fiatal uralkodónak a szabadságharc leverését. A magyarság talán soha nem fogja kiheverni ezt a gyalázatot, gerincének ilyen megroppantását – írta Döbling foglya szinte prófétai indullal. Élő elevenségüket ezek a szavak viszont a legföljebb egy-két hónap távolságban lezajlott Hruscsov-látogatástól kapták. (Jó volna tudni, hogy nem én vagyok az egyedüli, akinek az emlékezete megőrizte az ilyen megnyilatkozásokat. Be kell azonban vallanom, hogy amiképp eddig nem kérdeztem erre rá valamelyik találkozózn, ahhoz hasonlóan fog ez a még „hátralevő” alkalommal is elmaradni.

A részleteket tekintve sok jó emlékem is van ezekből az évekből. Kirándulásaim „saját” osztályommal és az *ásokkal*: Visegrád, Dobogókő, Holdvilág-árok, Rámvölgy, Gézaháza, bandukolás gyulladt lábbal – aminek keservességéről a kapott vadméhcsípés sem tudja teljesen elterelni a figyelmemet, a kibontakozó jó beszélgetéseknek azonban egyik sem állja útját. Nyári utazás Moszkvába, Leningrádba, Kijevbe, az orosz tagozatú osztály kíségető kíséreként, Simonffy Tóth Ernő volt vezérkari tiszt „vezérlete” alatt. (Fia, Simonffy András majd megírja *Komp-ország katonái* cím alatt azokat az eseményeket is, amelyekről itt élőszo közvetlenebb formájában értesülhettem. Az Ermitage és a Puskin Múzeum káprázatos képzőművészeti anyaga – és a primitív tárlatvezető, aki gyanakodva veszi tudomásul, hogy a *francia festők* termeiben fölhívom a fiúk figyelmét Munkácsy és Paál festményeire. Nem szép, de érdekes: vége nincs hosszú sor a Kreml arany tárgyakkal zsúfolt termei előtt – közben mellettünk húznak el tucatszám a

fekete kocsik, mindegyikben táborno­kok ülnek, akik a rendkívüli tanácskozásra sietnek: lelőtték szovjet terület fölött az amerikaiak U/2 kémrepülőgépét. Burkoló lapjaikat hullató csupa cifraság magasépületek, amelyeknek kapui nem nyílnak az utcára. Augiasz istállónak újabbkori változatai a főváros mellék­helyiségeiben...

Simonffy András­­t egyébként nem tanítottam, csak az önképzőkör (irodalmi kör?) vezetőjeként került a kezembe egy novellája, amellyel azután első díjat nyert. Én ugyan a nála egy vagy két évvel fiatalabb Pályi Andrásnak a novelláját javasoltam az első helyre, de leszavaztak, s elfogadhatónak éreztem ezt a sorrendet is. Kellemetlenebbül érintett ezzel szemben, hogy azt követően, hogy beküldtem Pályi néhány novelláját a *Kortárshoz*, Szabó Ede beléptemkor „Itt a fölfedező!” kiáltással üdvözölt, egyszersmind közölte velem, hogy az írásokban nem talált közlésre alkalmasat. Két évvel később a pécsi színház, majd hosszabb idő múltával az irodalmi élet az én véleményemet igazolta.

Az Eötvös Gimnáziumban eltöltött négy év folyamán ismerhettem meg az irodalmi körben egy káprázatosan tájékozott, kicsit különcnek is mutatkozó fiút, aki mellesleg nem is irodalmárnak készült. Szörényi Lászlónak hívták. Néhány év óta ő az MTA Irodalomtudományi Intézetének az igazgatója. Bernáth Árpád, aki jelenleg a szegedi német tanséket vezeti, abba a bizonyos „nem szeretem-osztályba” járt, közös szerencsénkre azonban magyar irodalomból adott be pályázatot. (Egy évig majd még Szegeden is tanítottam.)

Említettem, hogy ezekben az években már elkezdtem írni a kandidátusi értekezésemet. Ez sem volt azonban sima ügy. *Naiv költészet-epikus költészet (Elbeszélő költészetünk Arany Jánostól Juhász Ferencig)* című munkámmal már a moszkvai utazás előtt elkészültem, a szükséges példányokat be is adtam. Körülbelül akkor, amikor visszaérkeztem, már kézhez is kaptam. Elutasítva.

Volt ebben az értekezésben elnagyoltság is, elméleti túlfeszítettség is, némely részletek alaposabb kidolgozást kívántak volna, évtizedek távolából sem tudom azonban másképpen látni, mint ahogy akkor láttam: az elutasításban le nem győzött előítélet és figyelmetlen olvasás is szerepet játszott. Az egyik opponensi vélemény – a szellemileg némiképp már megrokkant Juhász Gézáé – elemi hibákat is tartalmazott, a másik – a Barta Jánosé – viszont aligha teljesen független attól az ingerültségtől, amelyet azzal váltottam ki magam ellen, hogy elutasítottam azt az átdolgozási javaslatát, amelynek elfogadása egész gondolatmenetem irányának a megváltoztatását foglalta volna magában. Nem sokkal korábban kiélezett vitába keveredett Hermann Istvánna Arany-ügyekben, az én szövegem egyik részének pedig véletlenül ugyanaz volt a címe, mint ami vitapartnerem gunyoros hangú írásművének az élén állt...

Jelezttem, hogy ebben a helyzetben is kész volnék a vitára, erre azonban nem adnak lehetőséget a szabályok. Úgy is fogalmazhatok, hogy megbuktam.

Szellemi tartalékaim erősen fogyatkozásba kerültek. Kezdő tanárság és aspirantúra, (első érettségiztetésem végakkordját, az eredményhirdetést már nem várhat-

tam meg, mert néhány épülettel arrább szakmai aspiránsvizsgára vártak), tanári továbbképzés és nyári hansági csatornaásás, alkalmankénti egzisztenciális bizonytalanságokkal árnyalva mindez erősítette bennem azt a régebbiről kísértő érzést, hogy talán az lenne a legjobb, ha *az egészet* abbahagynám. Erős volt bennem szubjektíve a meggyőződés, hogy az értekezésemben foglaltaknak *van* érvényességük, ha ugyanakkor szakmám illetékesei egészen másként ítélnék, akkor feloldhatatlan ellentmondáshoz jutunk – annyi azonban mindenképpen tény, hogy elhibáztam a pályaválasztásomat. Akár értelmem működésének esetleges abnormitásával is számot kell vetnem...

Hogy idővel azért ezen a válság-mélyponton (mélypontokon) is átjutottam valahogy, abban annak a prózaian kisszerű körülménynek is része lehetett, hogy az úgynevezett szocialista országokban nem is egészen egyszerű az erőszakos pályázást megvalósítani. (Lőfegyvert például csak kevesen szerezhetnek be, „megfelelő” gyógyszerekhez sem egészen könnyű hozzáférni, stb. Szerepet kapott ebben a szüleimre gondolás is, egy más természetű körülményt sem hagyhatok azonban itt említés nélkül.

Egy alkalommal, még jóval a disszertáció beadása előtti hónapokban – pontosan nem tudom már egymás viszonylatában elhelyezni a különböző történések idősíkjait – valamiért éppen a Keleti Pályaudvar környékén bóklásztam, magamban. Föltehető, hogy egy vagy két féldeci is segített abban, hogy a mindennapos félfásultság átadta bennem helyét a fokozottabb érzékenységnek. Egyébként semmilyen különösebb látni-

valóval nem találkoztam, csak éppen „meghallottam” a szerelvények ütközőinek egymáshoz csattanásait, az összekötő horgok egymásba kapcsolódásainak láncsörgés-szerűségét, a kiszabaduló gőz sziszegéseit és puffenéseit, „megláttam” a sötétbe meredő zárlámpák fénypontjait, megérintett valamiképpen a súlyosan gördülő, kivilágított szerelvények önállóvilág-szerűsége (s a sötétben hagyottak titokzatossága), és váratlanul úgy éreztem, hogy szempontokat kaptam a József Attila-életmű egy részének megközelítéséhez. Egy kozmikus viszonylatokban tér- és időviszonyok rendjébe szorított világrészlet költőjének minőségében éreztem megmagyarázhatónak életművének nagy részét. Egy olyan lírikusnak a munkásságát, akinek az alkotásai és az élete is szoros egységet alkottak – évek óta – számomra, akinek az alakjával már egy bő évtized óta mintegy azonosulni tudtam. Ismertem annyira a róla szóló szakirodalmat is, hogy megállapíthassam: ilyen tekintetben úgyszólván teljesen feldolgozatlan ez az oeuvre. Izgalmas, de nem megvalósíthatatlan feladat kezdett előttem körvonalazódni.

Az az enyhén tragikus árnyalás is érdekességet adhatott a feladathoz, hogy amolyan utolsó próbatételnek tekinthettem. Kettős megközelítéssel próbálkoztam: részben olvastam a tárgyhoz kapcsolható irodalom- és művészettörténeti szakirodalmat, másrészt jártam a pesti oldalon elterülő, (máskor összeszoruló) külváros utcáit, hogy ezáltal közelíthessek a beléjük vetett, de a külvilág tárgyai közé vetetten a világ idegenségéből általában is sokat átélni tudó emberek helyzetéhez.

Mikorra beadott értekezésemet a két negatív bírálat kíséretében visszakaptam, már jórészt megvoltam *József Attila költői világgépe* című tanulmányommal.

Németh Lajossal éveken át szokásunk volt, hogy fontosabbnak gondolt írásainkat elkészülésükkor megmutassuk egymásnak. Nem csak a képzőművészeti kipillantások miatt nem hagytam ki ezt a többiek sorából. A válaszra nem kellett sokat várnom. „Én fizetek” – közölte velem mindjárt legközelebbi találkozásunk elején kategorikusan, és kezét szorított. Azután leültünk valamilyen presszó-félében, ő dicsért, bírált, magyarázott, én „viszont-magyaráztam”, szóval minden ment a maga útján, csak egy kicsit más hangfekvésben. Éreztem, már nem kell attól a gondolattól szoronganom, hogy előbb vagy utóbb „lemaradt baráttá” leszek mellette. Megnyugodtam – már amennyire akkori helyzetemben erre lehetőségem volt: ha csak nehezen boldogulok, annak nem az a fő oka, hogy kényszerképzetek rabjává lettem. (Bár ha a József Attilához kötődés szorosabbá válása nem csak a megnyugvás irányában hatott is. „Tisztában voltam azzal, hogy egy téveszméiből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg, mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak” – sokszor idéztem föl magamban József Attilának ezeket a kezelőorvosához írt sorait a magam számára.)

Nem sokkal később a „társadalom”, a „szakma” oldaláról is kedvező választ kaptam: Szabolcsi Miklós jelezte, hogy az *ItK* két részletben megjelenteti tanulmányomat.

Most már „csak” az volt hátra, hogy az elsőként diszertációnak tervezett értekezés Aranyról szóló egységének legnagyobb részét megőrizve, az önálló munkaként később írt József Attila-részt záró funkcióba átírva egy közbülső szakaszt írjak. Fölhasználva ehhez a közben végzett kutatásokat, amelyek középpontjában Ady költészetének fontos tényezői álltak. Az így összeállított értekezésnek a címe már úgyszólván önként adódott, mivel mindhárom szakaszban a világgépek vizsgálatával foglalkoztam a legtöbbet.

Visszatérve a gimnáziumhoz: az akkori évek egyik tervbe vett rendezvénye sajnos tervként maradt meg. Több jeles irodalmárt illetve művészettörténészt hívtam meg irodalmi körünk vendégének (Szabó Pált, Németh Lajost, Thurzó Gábort), sajnos, Németh Lászlónak csak baráti hangú válasz-lapját köszönhettem, mivel ő maga a Szovjetunióban tett látogatását követően erre a szerény nyilvános szereplésre sem vállalkozott. (Válaszát természetesen őrzöm – rövidítve ide írom sorait, melyek a levelezés-kötetektől véletlenül kimaradtak: „Kedves Kolléga! Nyugodtan nevezhetjük egymást így, hiszen, mint tudja, én is voltam tanár, s foglalkozásaim közül ez az, melyben a legtöbb örömem telt, és szívesen elmennék a tanítványai közé, de 1. épp be vagyok havazva... 2. nem tudom, pillanatnyilag hogy állok, s nem ártok-e azzal az iskolának s főleg Önnek, ha ott megjelenek... Üdvözlettel: Németh László – Aszófő, 1960. jan. 12.)

Mit említsek még meg? Talán az évente megrendezett szavalóversenyek egyik rendkívüli, szép eseményét. Egyszer egy olyan fiú is jelentkezett, akinek az

átlagosnál szerényebb kiállását az is magyarázhatta, hogy erősen dadogott. Orosztanára harsány hangon jelentette ki, hogy jelentkezését merő képtelenségnek tartja. Babits *Gretna Green*jét választotta, s a szerző nevének kimondásakor még erősen botladozott nyelve a két *b* kimondásakor, az első szavak megformálása során kibontakozva azonban szinte szemmel láthatóan olvadt le róla valamilyen szólást akadályozó lepel, és gyönyörűen játszott a hangszínváltozásaival a boldog felszabadultság állapotába jutás, majd az ezt követő fájdalmas kijózanulás folyamatát. Iglódi Istvánnak hívták. (Ma meghatározó személyisége színházi életünknek.)

Az én számomra az a rendezvény is mindenképpen fontos volt, amelyre valamilyen ideológiai továbbképzésnek a keretében került sor. A „felülről” jött „illetékes” többek között kifejtette, hogy Illyés Gyula munkásságát legjobb kihagyni a tananyagból – ő maga már nem is tanítja. Nyomdafestéket alig tűrő szavakkal „minősítette” a politikai magatartását, szokásos módon a Zilahy-Gömbös-találkozón kezdve, az *Egy mondat a zsarnokságról*-lal végezve. Nem voltam nagy hozzászóló, itt azonban elmondandónak éreztem, hogy alkalomilag Illyés egy ízben valóban kezét fogott ugyan Gömbös Gyulával, Hitler elegáns külügyminiszterével azonban nem ő, hanem a szovjet külügyminiszter parolázott a harmincas években. Addig pedig, ameddig erre lehetőségem lesz, Illyés munkásságát igenis tanítani fogom – más szellemben, mint ahogy azt előadónk tette. Az ideológiai szakember válaszolt ugyan, anélkül, hogy visszavonta volna az általa előbb mondottakat, legalább részben mégis változtatott a hangnemén, és nem aján-

lotta már kihagyásra az Illyés-életművet. (Harminc évvel később, Illyésről akkor megjelent könyvem zársvábjában majd meg is említettem ezt az epizódot, és elküldtem az iskola – az Eötvös Gimnázium – számára a kötetből egy dedikált példányt. Vajon nagyon el volnék telve önmagam képzelt jelentőségével, ha úgy érzem, hogy válaszul megérdemeltém volna valakitől egy köszönő levelezőlapot?)

Még talán egy apróságot – a maga szomorkás iróniájával. Iskolánk igazgatója egy alkalommal – szigorúan hivatalos beszélgetésünkéből váratlanul bizalmasra fordítva a szót – arra kért, hogy – ha lehet –, magyarázzam el neki a magyar írók akkori politikai magatartását. Hiszen Kádár legtöbbjük számára lehetővé tette, hogy büntetés nélkül „visszatérjenek” a helyes útra, ők pedig ahelyett, hogy élneek ezzel a lehetőséggel, valamilyen makacs ellenzékiiséget tanúsítanak. – A kérdés egy percre megnémított a maga teljes őszinteségével és hallatlan primitivitásával. Aztán tétován kinyögtem néhány gondolatot arról, hogy esetleg a tisztesség parancsának próbálnak azzal engedelmeskedni, hogy bebörtönzött társaik iránt ezáltal szolidárisaknak mutatkoznak. Igazgató urunk eltűnődni látszott a válaszon...

Azt is indokolt lehet még szóba hozni, milyen problémák adódtak a KISZ-szel kapcsolatban. Hosszú időn át az én osztályom állt KISZ-tagság tekintetében az utolsó helyen. (Akárcsak a takarékbélyeg-gyűjtés terén. Ez utóbbi tekintetben többen nyári munkával szerzett keresményükkel vettek maguknak ruhát vagy cipőt, csak nyomott aggyal lehetett volna ehelyett bélyegek ragasztgatását elvárni.) Nem is törtem magam

azért, hogy ebben előkelő helyet biztosítsak magunknak, szembe kellett azonban nézni azzal a körülménnyel, hogy ez nem kizárólag az én osztályfőnöki tevékenységemnek a szempontjából érdekes, hanem ami ennél lényegesen fontosabb, az egyetemre jelentkezőknek az esélyeit illetően is. Ezért előbb valamilyen tétova agitáció formájában néhány olyan gondolatot fogalmaztam meg az osztály számára, hogy abban az esetben, ha az ember részévé lesz valamilyen szervezetnek vagy testületnek, akkor valamennyire lehetőséget is szerez magának evvel ahhoz, hogy részt vegyen annak a szervezetnek (testületnek) az alakításában. Magam is éreztem azonban közben, hogy a konkrét föltételek között ez utóbbinak igen szerények csupán az esélyei. Ezt követően is kellett ezért még tennem valamit. Így egy nap megkértem azokat, akikről úgy gondoltam, hogy esélyük lehet a fölvételre, (ugyanakkor nem „biztos nyerők”): maradjanak még három percre a teremben. Közöltem: nem tájékoztatnám őket reálisan, ha nem említeném meg, hogy a KISZ-tagság minden bizonnyal *tényező* a fölvétel szempontjából. Sem pozitív, sem negatív szempontból nem az egyedüli, de érdemleges tényező. Hogy ennek tudatában hogyan döntenek a kritikus alkalommal, abban nem akarom őket a magam véleményével befolyásolni. A felnőttség küszöbéhez közelítő helyzetben vannak, maguknak kell már dönteniök, a tényekkel azonban tisztában kell lenniök.

Néhány nap múlva hatan-heten beléptek. Örültem neki? Ezt nem mondanám. Az biztos, hogy valamennyire megkönnyebbültem, s azt hiszem, hogy ezt meg kellett tenniök. Később sem tettem azonban szóvá a tör-

téteket – ők sem tették – a politikai fordulat utáni időkben tartott találkozóinkon. Úgy gondolom, hogy ezzel már mulasztást követtünk – és követünk – el, ha nem is a leg súlyosabbakat.

*

Miközben azonban itt ismételten munkahelyi problémákkal bajlódom, egyre messzebbre tolom magamtól életemnek egy olyan meghatározóját, amely hosszú éveken át a legfontosabbak közé számított. A legutóbb elmondottak idején már elmúltam harminc éves, de még magánosan éltem.

Miért?

Mert „magamban bíztam eleitől fogva”?

Valami igazság egy ilyen föltételezésben is lehet. Csakhogy nem annyira a magam akaratából formáltam ilyenné a történéseket, a személyiséget nagy mértékben meghatározó külső körülményeket, inkább a kényszerűség ismertette föl velem, hogy nincs más út számomra, mint az, amelyet erőim összeszedésével elérhetek.

Szakmai kibontakozás szempontjából egyébként előnyökkel is járt a magános életvitel. Én néha olyankor is ráértem például olvasni, amikor némelyik kollégám gyereknevelési elfoglaltságok miatt már nem ért rá erre, s egy-két alkalommal az a helyzet is könnyebbséget biztosított számomra, hogy szükséges lépésemet nem kellett a családomért való felelősségérzés terhével is súlyosbítanom. A csak barátok (és a mindent más szemüveggel néző szülők) által enyhített társtalanság

érzése ugyanakkor – mint tudjuk – a létezéshez szükséges energiák elapadásában is szerepet játszhat.

Éppúgy, mint ahogy az alkohol segítségül hívásában. Védőoltást én sem kaptam ezek ellen. Meddig indokolt visszamennem magánosságom megvilágításához? Kamaszkori viszonzatlan szerelmem festéséhez bizonyára túlzás lenne visszatérni – bár ha ez több éven át tartott is – rövidebb ideig tartó vonzódások örömeinek és keserűségeinek-töprengéseinek fölidézni próbálásával is fölösleges lenne megterhelni ezt a rövid visszatekintést. Az önállóság küszöbére érkezés időpontjához azonban már mindenképpen hátra kell lépnem az időben. A negyedik egyetemi év végéhez, amelyet követően állásba léptünk. (Az ötödik évben kellett elkészülnünk a szakdolgozatunkkal és fölkészülnünk az államvizsga letévesére.) Az utolsó egyetemi félév folyamán egyik évfolyamtársnőm vonzalom-kinyilvánításának viszonzásaként hasonló érzések kinyilvánításával válaszoltam – amit egyszerűbben úgy is megfogalmazhatnék, hogy egymásba szerettünk. Megfogalmazásom nehézkessége azonban nem kizárólag általános írás-gyöngeségnek írható a számlájára, még az érzelmek tekintetében való szemérmességre hajlás sem magyarázza meg teljesen, mert kettőnk egymásra találása is csak megvalósulásnak a küszöbére érkezett. Arról pedig sejtlemem sem volt – ami őt eleve zavarta egymáshoz közeledésünk hónapjaiban –, hogy őt a szülei az évek során, (jó polgári szokásokkal összhangban), már úgyszólván egyértelműen odaigérték régi udvarlójának, egy föltehetően derék gyermekorvosnak. Akivel máskülönben ő is ro-

konszenvezett, csak éppen többet nem érzett iránta ennél. A kritikussá vált, döntéskényszeres helyzetben azután nem tudta eldönteni, hogy engem megszerezett-e annyira, hogy – szüleivel szembefordulva – leterhet-e ezért a már „elsimítottak” látszó útról. Az ilyen formában váratlanul megvilágított helyzetben, mely lényegében már magában foglalta a számomra negatív döntést, kirobbanó indulatomban sarkon fordultam és a lehető legsietősebben távoztam, néhány nappal később azonban egyszer még találkoztunk egymással, és megpróbáltam ezúttal merőben más hangon lebeszélni a szerelem nélküli házasságról. Eredménytelenül.

Valahogy olyasféleképpen váltunk el egymástól, ahogy az „a nagy könyvben meg van írva”: a budai Várhegy Pest felőli oldalán lefelé lépkedve az elágazásnál én jobbra fordultam, ő pedig balra, s az út kanyarulásánál még kölcsönösen visszaneztünk egymásra.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez azért még nem az ünnepélyes záróakkord volt, ha beillett volna is annak. Három vagy négy nap múlva még egyszer telefonáltam – már nem tudom, hogy mit is akartam volna mondani –, de már csak az édesanyja vette föl a kagylót. „Tudja maga, hogy N. menyasszony?” – kérdezte bemutatkozásomat követően csöndesen. „Tudom.” „És azt tudja-e, hogy most a Balatonnál vannak nászúton?” „Ezt nem tudtam. Tehát asszony, nem menyasszony.” „Igen.” „Köszönöm.” Július első napjai lehettek, a napfény forrósította utcai fülkében negyven fok meleg, kint már mások is várták a bejutást, a készülék recsegett... Beszélgetésünk véget ért.

Kapcsolatunk még éveken át tartott – körülbelül nyolc évig.

Ez alatt az idő alatt előfordult, hogy egy évig vagy még tovább nem láttunk-nem hallottunk egymás felől, más időszak, melyben csaknem hetente találkoztunk egymással – fél órára? másfélre? kettőre? – ahogy lehetett. (Egyébként az egyik *Hungaricus*-példányt is tőle kellett egy este visszaszereznem.) Rábeszéléseimnek engedve többször is megígérte a közeli válást, szavai szerint azonban édesapja még a halálos ágyán is arra kérte: ne bontsa föl férjével a házasságát. Közben gyereke is született... Nyolc év ilyen viszonyok között sok idegőrlő mozzanatot tartalmaz, prózai ostobaságokat is. Biztos, hogy sok szép is volt benne. József Attila versei közül azonban azt hiszem, a *Nagyon fáj* újraolvasása kedvéért vettem leggyakrabban kézbe a kötetét.

(Kulcs-megtaláláshoz hasonlóan járult hozzá ennek a periódusnak a lezárulásához a véletlen. Egy ízben panaszkodott nekem az édesanyjára, amiért az sokszor igazában maga sem tudja, hogy mit várna el tőle vagy a világtól, de azt nagyon akarja. Ekkor értettem meg, hogy valójában ő is valahogy így van velem, sajnos őrá is sokszor jellemző egy ilyen „intenzív bizonytalanság”. Sok értékes emberi tulajdonságát ismerhettem meg, ennek alapján is föltehető, hogy normális viszonyok között ez nem fokozódott volna föl benne, tudatosítanom kellett azonban annak fölismerését, hogy egymáshoz kötődésünk „normálissá levésére” nem számíthatok tovább.)

Csöndesen vettünk véglegesen búcsút egymástól, olyan állapotban, mikor bennem már régebben vége

szakadt a szerelemnek. Teljessé azonban akkor lett csak egymástól való eltávolodásunk – hiszen a kandidátusi védésemén még ott volt! – mikor nősülesemről küldtem számára utólag értesítést. Ez körülbelül újabb két év múltával történt meg, nagyjából egybeesve Budapest-ről való elköltözésemmel. Neki úgy alakult a hivatalos életpályája, hogy valamilyen belügyi intézménynél dolgozott nyelvtanárként. Rövid búcsúlevelemet körülbelül ezzel zártam: „Ha bármikor és bármilyen formában arról értesítenél, hogy megváltozott a munkahelyed, nagyon megnyugtatón velem.” Az értesítés elmaradt.

*

Az itt előadott történésorozatnak bizonyára nem minden egyes rész-mozzanata követi pontos időrendben egymást, esetleges kisebb pontatlanságok kiigazításának megkísérlésére azonban aligha lenne értelme sok energiát fordítani. Munkahelyeim cserélődései kézzelfoghatóbb adatokat szolgáltatnak számomra.

Gimnáziumi tanári pályafutásom negyedik évében egy alkalommal összetalálkoztam Szabolcsi Miklóssal (vele mint a *Csillag* kritikai rovatának vezetőjével ismerkedtem meg korábban) s ő váratlanul megkérdezte tőlem, nem mennék-e át az általa szerkesztett *Élet és Irodalom* szerkesztőségébe. Majdnem egy időben ezzel egyik volt egyetemi kollégámtól is kérdést kaptam, szelíd rábeszélés hangszínével: nem mennék-e át az ő helyére az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségébe, az évek óta készülő magyar irodalmi lexikon belső szerkesztője lennék. A tanítás a maga sűrű ismétléseivel

ismétlődéseivel kezdett monotonnak mutatkozni, komolyan vettem a hívásokat. Miután Szabolcsival tisztáztuk, hogy kettőnk szemlélete között ugyan számottevő eltérések vannak, ő azonban ennek tudatában tette meg a maga ajánlatát, őneki mondtam igent. Hogy ne kerülhesek (megint) két szék között a pad alá, megkérdeztem tőle, hogy mikorra várhatok ügyemben döntést (Nem sürgős ugyan, de a tanév vége előtt tudnom kell, hol leszek a következő tanév elejére.) Miklós megnyugtató hangon közölte velem, hogy személyi ügyekben ő dönt.

Beszélgetésünket követően mindjárt be is mutatott a szerkesztőség bent lévő munkatársainak. (Tréfásan szólva arról, hogy várhatóan egy dolgozásra hajló munkatárssal fog így a szerkesztőség gyarapodni.) Vártam újbóli jelentkezését, erre azonban nem került sor.

Azt, hogy a következő tanévben már nem leszek az Eötvösben, meg kellett időben mondanom az igazgatónak, hogy ennek tudatában gazdálkodjanak majd a kollégák munkaerejével, ezt követően viszont már nagyon kínos lett volna azt mondanom, hogy vissza az egész. (Az sem volt éppen hősi akció, ahogy egy évvel korábban be kellett jelentenem, hogy a tervezett kandidátusi fokozatszerzés „elmarad”). Így esett azután választásom a lexikonszerkesztőségbe való átmenésre. Két osztályom leérettségiztetésekor én már ahhoz hasonlóan csak „kültagja” voltam az iskolának, ahogy a fiúk azok voltak.

Megint csak nem maradt el egészen a komikum a dolgok alakulásából. (Bár ha ezúttal sem egészen zavartalanul derűs ez a „multságosság”). Mint szerkesz-

tősegi munkatárs (szerkesztő) beléptem a MÚOSZ-ba, mert ez betegbiztosítási előnyökkel járt együtt. Néhány hónap múlva azonban arról értesítettek, hogy tagdíj-hátralékom miatt kizártak ebből a szervezetből. Egy darabig hiába igazoltam postai szelvényekkel a befizetést, az ebben illetékesek csak legyintettek: egy Tamás Attila csakugyan befizette az esedékes részletet, Tamás Attilából azonban kettő van, és közülük csak egy fizetett „Ki az egyik, és ki a másik?” Az egyik a lexikon-szerkesztőségben dolgozik, a másik az ÉS-nél.

Körülbelül azt lehetett kideríteni, illetve kikövetkeztetni, hogy személyem ellen a lap illetékesei (kik?) egy formális kifogást emeltek, (nevezetesen azt, hogy nem vagyok tagja a MUOSZ-nak, ezt még az előtt, hogy beléptem volna), mire Szabolcsi nagy emberek nagyvonalúságával titkárnőjével a „saját szakállára” bejelentette. Anélkül, hogy ezt nekem valaki elmondta volna. Közben azonban azt is kisütötték (kik?), hogy velem valami nagyobb baj is van („mi?”), ekkorra pedig már Szabolcsi sem érezte magát annyira szilárdan a nyeregben („miért?”), hogy sok kedve lett volna próbára tenni, meddig terjed az ő döntési köre. Kedveszegetten hagyta a dolgokat „a maguk útján” haladni, és ebbe láthatólag az is beletartozott, hogy előbb vagy utóbb majd én is megtudom, hogy mi a helyzet. (Évekkel később, azt hiszem egy OTDK-konferencia alkalmával, immár túl a dolgok hivatalos részén, szóba hoztam neki a történetet, de nem látszott rájuk emlékezni.)

Ami most már a lexikon ügyeit illeti, ezek – mint fokozatosan kiderült – elég zavarosak voltak. Részben a történelmi események függvényében. Volt egy koráb-

ban – valahol ötvenhat táján – létre hívott, úgynevezett szakszerkesztői testülete, melyet az idős Benedek Marcell (egy évtizedekkel korábbi *irodalmi lexikon* volt szerkesztője) irányított. Ő ekkorra már inkább csak elvi dolgokban és a munkatársak kiválasztásában tudott részt venni, látásának csaknem teljes elvesztése következtében. Melléjük, illetve föléjük nem sokára általi instrukciókkal létrehozta egy szerkesztő bizottságot, mely az előbbieknél szakmailag általában – de nem minden esetben! – rangosabb, ideológiailag pedig egyértelműen megbízhatóbbnak minősülő szakemberekből tevődött össze. Ez – legalábbis nyíltan – nem kérdőjelezte meg Benedek Marcell főszerkesztői rangját, Benedek pedig ennek csöndes ellenszolgáltatásaként nem kérdőjelezte meg a szerkesztő bizottság illetékességét. Ezt a mondhatni többszörös kényszerházasságot az tette egészen bizarrá, hogy a kiadó olyan szerződést kötött a szerkesztő bizottság tagjaival, mely őket a lexikkal végső soron ellenérdekeltekké tette, amennyiben ők évi járandóságot kaptak, határidő nélkül. (Tehát elvileg akár életfogytig.) A két testületet nekem a kiadónál töltött két esztendő alatt egyetlen alkalommal sem sikerült közös ülés tartására rábírnom, de elődöm, Fülöp Géza sem dicsekedhetett ebben a tekintetben nálam fényesebb sikerekkel. (Többnyire valóban erősen elfoglalt irodalomtörténészeket kellett volna jobb együttműködésre rávennem, egymás iránt táplált fenntartásaik azonban ugyancsak akadályozták őket a szó szorosabb értelmében vett közös munkavégzésben. A cikkek írását vállaló szerzők egy része lelkiismeretes, esetleg éppen kiváló szakmai teljesítményt

nyújtott, a rangos és a „rang nélküli” cikkírók között azonban nem kis számban akadtak olyanok is, akik hónapokkal (esetleg akár évekkkel) késlekedtek munkájukkal, vagy akik fontos adatoknak híjával levő, esetleg a maguk egészségében csak hevenyészetten összezsapott írásokat adtak be. Egyértelműen selejtnek tekinthető cikkek sokaságával is szembesülnöm kellett, s ami ezt különösen kínozó tette: a kiadó ezek nem jelentéktelen részét már kifizette. (Még az volt a kedvezőbb eset, amikor még csak felerészben.)

Számításba jött, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézete „vegye kézbe” az egész anyagot, (írják meg munkatársai, ami még nem készült el, javítsák ki, ami hibás), ezt azonban semmiképpen nem támogattam. Pedig első tekintetre tetszetős, logikus eljárásnak mutatkozott Csakhogy nem vette számításba, hogy nem utolsósorban intézeti szerzők voltak „adósai” a szerkesztőségnek.

Annak lehetősége is előttem állt, hogy egy bíráló mozzanatokra kihegyezett jelentést terjesztek az illetékesek elé, valamilyen felelősségre vonást célozva. Ez azonban tisztességtelen eljárás lett volna, hiszen engem nem revizornak hívtak oda, hanem szerkesztői munkavégzésre. Másik „megoldást” az az eljárás hozott volna, hogy hagyom a mérsékelt szabályossággal működő laza apparátust a megszokás jegyében „a maga útját járni,” más szóval asszisztálok az egész vállalkozás csöndes agonizálásához – egyedül arra ügyelve, hogy minél kevesebb felelősség maradjon az én nyakamon. (Végül is én gyanútlanul kapcsolódtam be egy éveken át tevékenykedő együttes munkájába.) Minden felemás-

sága ellenére rokonszenvesebbnek találtam azonban ezeknél azt az eljárást, amely mellett azután döntöttem: megpróbáltam pótolni a legkiáltóbb hiányokat, és kijavítani a legkirívóbb hibákat. (Lehetőleg minél gyorsabban, hiszen az idő akár a legjobb cikkek fölött is eljárhat.) Várva azután behúzott nyakkal a bírálatokat.

1963-ban sikerült az első kötetet megjelentetni az eredetileg kétrészesre tervezett lexikonból, jöttek a reagálások. Ezek egy részét a második nyomdába adása előtt már érvényesítettük is a szövegben. Ennek a munkának az elvégzése során azonban én főállásban már a szegedi egyetemen dolgoztam, és csak külső munkatársként vettem részt a végső megformálásban. (A helyemre addigi helyettesem, Szerdahelyi István lépett.)

A megjelent kritikák jónéhány valós hibára is föl hívták a figyelmet, ismételten rámutattak olyanokra is, amelyeket magunktól nem vettünk észre, de persze időnként olyasmiket is szóvá tettek, amiket én nem ítélttem hibának. (Például, hogy Kun Bélát a kapott figyelemztetés ellenére sem vettem be.) Ami ízléstelen volt: többek „ráhajtása” a hibavadászatra – a készítési körülmények teljes figyelmen kívül hagyásával. (A mintegy harminc évvel később, kedvezőbb körülmények között létrehozott Új Magyar Irodalmi Lexikon szerzőit sem kényeztették azután túlságosan el.) A legkirívóbb ebben a tekintetben, azt hiszem, az volt, hogy olyasvalaki írta a legcsípősebb és talán leghosszabb kritikát, aki megkötött szerződése ellenére sem írta meg a lexikon számára vállalt cikkeket – még azt sem, amelyikért három éven át fölvette az aspiráns-ösztöndíjat. (Ha nem is

pontosan a lexikoncikk megírásáért, hanem a cikk tárgyát adó életműnek a tanulmányozásáért.)

Ezért némiképp kesernyés, de nem egészen megkeseredett szájjal hagytam ott azt a munkakört, melyben érdemleges szerep jutott számomra egy fontos, és jelentős hibáival együtt is haszonnal kezelhető kiadvány létrehozásában. Személyes szempontból egyszersmind máig hatóan jólesett – úgyszólván meghatott –, hogy az akkor már a nyolcvanhoz közelítő, járása során irányító karra szoruló Benedek Marcell eljött az Akadémiára azért, hogy kiálljon mellettem kandidátusi értekezésem vitáján.

Magát a vitát egyébként általában színvonalasnak, érdekesnek mondták – azzal együtt, hogy nem zajlott le minden koccanás nélkül. Komlós Aladár is több ponton vitázott velem, de egyértelmű elismeréssel és elegánsan. Rangos munkának minősítette Szabolcsi Miklós is, de hangsúlyozandónak érezte: ideológiai téren nem fogadhatjuk el valamiféle treuga deinek az állapotát. Czine teljes baráti mellbedobással állt ki mellettem, Bóka szinte zavarba ejtő mértékben támogatót. A „visszavonult” bizottság vitája viszont nem zajlott le minden konfliktus nélkül, Bóka ki is vonult az ülésről, és kaptam egy ellenszavazatot. (Ez utóbbi minden bizonnyal az elnöklő Waldapfel Józseftől származott, aki egyébként sem az Arany-, sem az Ady-, sem a József Attila-életműnek a kutatói közé nem számítható.)

A vitát követően csak egészen szerény keretek közt koccintottunk néhányan. Nem utolsó sorban azért, mert részben ugyan már úgy érezhettem, hogy „a harcomat megharcoltam”, másrészt volt néhány nagyon

rossz tapasztalatom arra vonatkozóan, milyen az, amikor az utolsó pillanatban derül ki, hogy kár volt remélni. A ^{TM}B szakbizottságának az ülése még hátra volt.

Azután lezajlott az is, megküldték az értesítést értekezésem elfogadásáról. Szüleim nyaraltak, a lakás üres volt. Lementem az utcára, kerestem egy telefonfülkét, főlhívtam Németh Lajost, a feleségének tudtam csak elmondani, amit akartam, mentem az utcán, leintettem egy taxit, elvittem vele magamat az Irinyi utca sarkánál álló poharazóhoz (ahol sokszor beszélgettem egy-egy barátommal), fejedelmi borraivalót adtam a taxinak, megittam egy pohár bort – és levegőt vettem.

Banálisan hangzik, de azt hiszem, reális, ha azt mondom: boldog voltam.

*

Szegedre kerülésem előtt soha nem jártam ebben a városban, leendő kollégáim közül „előre” senkit nem ismertem. Az viszont kiderült az elmúlt évek során, hogy az ELTE illetékesei nem akarnak, illetve nem tudnak ott engem alkalmazni, én pedig nem kíváncsoztam az Akadémia irodalomtörténeti intézetébe, annak a magam számára nem vonzó légkörébe, tevékenységi formáinak elsajátítására. Tanítani szerettem volna, lehetőleg már „nem középiskolás fokon”. Szauder József – akit máskülönben szintén nem ismertem korábban – még valamilyen lexikon-ügyben került velem kapcsolatba, és ennek alkalmával kérdezte meg tőlem, nem mennék-e le hozzá docensnek. Ő vezeti az intézetet, a modern magyar irodalmi tanszéket én vezetném, ha vállalnám a leköltözést. Őt én a tudásáért, szakmai

rangjáért mondhatni a félésig menően tiszteltem, s úgy éreztem, hogy nagyon megbecsült ezzel az ajánlattal, ezért nem vártam sokáig igenlő válaszom megadásával.

Noha ez azt is jelentette számomra, hogy elhagyom a fővárost, kiköltözve szüleim lakásából, ahol eddig bátyám és az ő családja társaságában én is laktam.

Ha az életet esetleg akadályverseny-pályának tekintjük (de miért is ne tehetnénk szórakozásképpen ilyesmit), akkor az albérletbe költözés számomra újszerű akadályt jelentett. Megvolt ennek a vonzása is, a taszítása is.

Egyébként várható szűkebb emberi (munkatársi) környezetem Szauder általi leírásakor mindjárt egy elég nyomasztó tényezővel is szembe kellett nézнем. Leendő munkatársaim szóbeli jellemzésekor az egyik adjunktusról ezt mondta (szinte szóról szóra megjegyeztem): „Tőle, őszintén szólva, szeretnék megszabadulni. Arra azonban figyelmeztetek, hogy ha ezt másoknak elmondod, és engem ezért felelősségre vonnak, én ezt le fogom tagadni, és nekem fognak igazat adni, mert én vagyok magasabb beosztásban.” (A sors legízleltelenebb tréfái közé számíthatjuk, hogy sem őneki, sem pozíció-utódai valamelyikének nem sikerült a tervezett „megszabadulási” műveletet végrehajtania. Ő maradt legtovább a porondon.)

Nem hiszem, hogy akár csak egy percre is gondoltam volna arra, hogy Szauder képes lett volna a jelzett módon eljárni. Azt azonban megérthettem, hogy komoly a tét.

Másik, telitalálatnak is mondható jellemzését – ezúttal nem személyre, hanem a városra vonatkozóan – már Szegeden hallottam tőle. Magához intett, a nyitott ablakhoz, és kimutatott rajta: „nézd csak, egy kicsit jobbra fordulva: templomtorony, *campanile* – *Itália*. És most nézd ezt itt: *Afrika*. Mert ezen a helyen kívül csak ott nő meg ekkorára az akác.”

Helyben érezhettem magam. Mint korábban az Eötvösben, mikor már megkaptam az első igazgatói lebarátást.

Kivett albérleti szobámnak bő tíz négyzetméter lehetett az alapterülete, úgy, hogy ebből kb. egy négyzetmétert a háziak vettek igénybe, valamilyen szekrényféleséggel. Barátságos, jól elkülönülő része volt egy kertes újszegedi háznak. Lett volna egy másik szamba vehető lehetőség is, azt néztem meg elsőként. Egy közelebbről ismerős budapesti egyetemista lány ajánlotta, illetve ő ajánlott be engem hozzájuk. Ez a folyó másik partjának volt a közelében, valahol a központ tájékán. A házikisasszony mutatta meg nekem: ez egy kicsit nagyobb volt, elegánsabb is, de valahogy kevésbé különült el a többi lakásrésztől. Két különböző életformának éreztem az érintését. A kicsit szegényesebb, de azért rendes, kertben elhelyezkedő újszegediek megnézését követően visszafordultam arra az útra, amely az újszegedi, (kicsit elhanyagolt) parkrészleten át vezetett el a hídhöz. Hatalmas tölgyfa mellett kanyarodott az ösvény, ennek a leveleit borzolta, rángatta, vékonyabb ágait meg-meghajlítva a szél. „Minden nap ezt láthatom, ha ezt választom” – gondoltam, és ezzel el is döntöttem

négy évre szólóan létezésem egyik legfontosabb színterét. (Csak az első – különlegesen hideg – télen kísértett meg talán a megbánás, mikor a fürdőkádban egy-két reggelre vékonyan befagyott a víz. A későbbi telek már nem voltak ennyire hidegek, meg talán a fürdőszoba kályhája is jobban működött.)

Az egyetemen az ötödévesekkel nem a legjobban alakult a kapcsolatom. Ezeknek a tanmenetük eleve zavaros volt valamiképpen, és néhány kitűnő fiatalembert leszámítva már csak az érdekelte őket, hogy mikor kapják kézhez az oklevelüket. A negyedéveseket ezzel szemben sikerült „megfognom”. Magyar szakos kollégáim közül pedig kezdettől fogva barátinak mutatkozott a kapcsolatom Ilia Mihállyal, Nacsády Józseffel, majd a Somogyi Könyvtárból egy fél évvel később oda került Csetri Lajossal. A klasszika filológia tanszék velem egykorú docensével, a kitűnő, csak sajnós önpusztító életet élő Horváth István Károllyal is hamar egymásra találtunk. (Az idő előtt szomorú véget ért Vas István történész adjunktussal kialakult kapcsolatom sem volt híjával bensőségesen baráti mozzanatoknak, az itál vonzerejével fölvéve a versenyt azonban alighanem többször kellett azt a vesztes szerepében föladnom, mint ahányszor győztesként hagyhattam el a küzdőteret.)

Halász Előd, a germanisztika kitűnő képességű fiatal professzora kissé titokzatos tényezőként, elegáns mosollyal vonult el időnként a folyosón ajtóm előtt, az enyémhez közeli szobájába. Szauder rövidesen több hónapos szabadságra ment Olaszországba, (kutatásokat végezni), s erre az időre engem bízott meg az intézet

ügyeinek vitelével. Terve ellenére sem tudta számomra akár csak a modern irodalmi tanszéknek a szabályos vezetését sem biztosítani, valakinek mégis intézkednie kellett különböző dolgokban. Érthető, hogy erre engem szemelt ki.

Egy reggel kopogtak egyetemi szobám ajtaján, majd belépett rajta a rektori hivatal két munkatársa, s jelezték, hogy beszélni kívánnak velem. Halványan átsuhant az agyamon, hogy Joseph K.-t is ketten keresték föl annakidején egy reggelen *A per* első lapjain, hamar rájöhettek azonban, hogy ők lényegesen békésebb szándékokkal jöttek, csak valamilyen hivatalos ügymenetekről, szabályokról, miegyébről tájékoztattak. Mégsem távoztak nyom nélkül, ugyanis miközben megnyugtattak afelől, hogy semmi baj nincs, láthatólag azt sem bánták, ha nem leszek a továbbiakban erről egészen meggyőződve. Nyájas, egyszersmind hűvös udvariassággal távoztak, annak érzetét hagyva hátra, hogy az illetékesek azért rajtam tartják a szemüket. Gyaníthatóvá téve számomra azt is, hogy azért nem merő véletlen, hogy hivatalos tanszékvezetői megbízásom *valamiért* késlekedik.

Az engem körülvevő – vagy legalábbis az általam ilyenek érzett – légkörből talán egy apró anekdotikus történet is érzékeltethet valamennyit. Mikor elköltözésemkor elköszöntem a szüleimtől, apámnak elmondtam, hogy természetesen tartósnak tervezem és remélem egyetemi állásomat, azt azonban nem tudhatom, hogy nem várják-e majd el tőlem valakik, hogy valami olyat csináljak, amit tisztességes emberként nem tehetek meg. Abba tehát ne élje bele túlzottan magát, hogy

mostantól fogva az én utam már egyvégtében sima lesz. (Másrészt viszont akkor se ijedjen meg túlzottan, ha újból valamilyen akadályok merednének elém, hiszen remélhető, hogy majd azokon is túljutok – legalábbis idővel.) Körülbelül fél év telt el, s éppen náluk voltam, (eleinte sok időt töltöttem még az ő vendégükként), mikor távirat érkezett számomra a rektorátusról: azonnal menjek. Szegény apám azt hitte, talán már „be is ütött” valami, s azonnali értesítést kérve bocsátott utamra. Aztán kiderült, hogy Andropov – az, aki ötvenhat őszén a „Bekérettem magamhoz Andropov *urat*” megjelölésben szerepelve tette magát Magyarországon ismertté, később egy ideig pedig pártfőtitkári pozíciót is betöltött – valamilyen párt-ideológiai főellenőrként éppen a mi egyetemünket látogatta meg, rektorunk pedig fogadást adott a tiszteletére. Ehhez volt szükség a tanszékvezetők részvételére, s ebben a minőségben történetesen helyettesítés-képesnek ítélttem.

A bajok tehát nem ezen a területen támadtak, de azért olyan nagyon sokáig nem kellett rájuk várnom. A kari vezetőség ülését követő napok valamelyikén N. mint szakszervezeti kari titkár bizalmasan közölte velem, hogy az előterjesztést elolvasva a párttitkár fölkapta a fejét: „B. nem kap prémiumot. Miért?” Ő annyit tudott még, hogy a tanszék vezetője nem látta olyannak a legutóbbi félévi tanári munkát, hogy azt külön jutalmazni kellene: a félév vége tájékán még az évkezdés anyagáról szólt csak az előadás (Kifogásomat nem is hallgattam el B. elől.)

Ennél lényegesen súlyosabb akadályt jelentett számunkra, – de különösen az én számomra, hogy B (ma-

radjunk talán ennél a megjelölésnél, azzal a kiegészítéssel, hogy ez *becenév*nek a rövidítése) benyújtott kézirátát kandidátusi vitára kellett kitűzni. A kolléga alkotása „a kurzus művelődés- és irodalompolitikájának” tartalmazta a bírálatát, az adott időszak legrosszabb gondolkodásmódjának és stílusának a formájában. A vita vezetőjének, egyszersmind a testület egyik tagjának a minőségében némely fogalmazási körülírásokkal leplezgetve, végül azonban egyelőre ^{TM}B-vitára egyértelműen alkalmatlannak minősítettem a benyújtott szellemi terméket. Ezzel sem loptam be magam némely illetékesek szívébe.

Szegedi tapasztalataim is hozzájárultak világlátásom további komorodásához, most azonban, ahogy megkísérlem akkori énem fölidézését, egyértelműnek mutatkozik, hogy valamit kihagytam önmagam belső pályáivének megrajzolásából. Egy rövidebb amplitúdókat magában foglaló hullámvonalnak a jellemzését, melyből mára inkább csak ennek az általános ténye maradt bennem meg, és *egy* realizálási formája megisméltődésének a képe. Bonyolult fogalmazásom itt talán érthető zavarnak a jele: hogyan próbáljam meg jellemezni azt az eljárást, hogy egyszer Kondor Béla festőművészgrafikusnak a lakásán próbáltam ki Sarkadi Imre „útját”, (az ötödik vagy hatodik emelet ablakán kilépés a padló szintjének magasában húzódó 25–30 cm széles párkányra, majd – ezen néhány kis lépésnek a megtétele után – valamelyik következő ablakon, rövid húzódzkodás után visszalépés a szobába), máskor a hatodik emeleti lexikonszerkesztőségi szobában ismétlem ezt meg? (Egyszer délután, egymagamban, csöndben,

egyszer délelőtt, kisebb pánikot keltve a munkatársak körében.) Gyerekes büszkélkedés önmagam előtt: „lám csak, milyen ügyes is vagyok!”, illetve „nem mentem annyira tönkre, hogy ezt ne tudnám még megcsinálni!” Ha az akció sikertelen, akkor pedig „úgysem vagyok már életképes, ez kiderült!” – és el lehet hagyni az öngyilkossággal való erkölcsi számvetés bonyolult kérdéseit. Mindez az említett hullámvonalak egyikének mélypontján kívánhat érzékeltetést.

De térjek már vissza társadalomlátásom továbbkomorodásának kevésbé extrém problémáihoz. Bár még a *Hungaricus is a szocialista* – nem kommunista! – pártok erősödésében, tisztulásában próbálta meglátni a jövő erejét, ilyen irányú kibontakozásnak semmilyen érdemleges jelei nem mutatkoztak, Kelet-Ázsia térségéből pedig még egyre nyomasztóbb hírek érkeztek. (Kínai „kulturális forradalom” stb.) Arra ugyan ekkor még mindig nem gondoltam, hogy a szocializmus ígéreteiből *semmi* érdemleges nem fog majd valóra válni, azt azonban, hogy a szocializmus utópiáját immár jogosulatlan bármiféle *lehetséges* világnak tekinteni, egyértelműnek tartottam. Ezzel – nem mint egymást kizáró, hanem mint egymásnak feszülő ellentétpár egyik része – érvényesült bennem az a lelki tényező is, amelyről találóan írja Martin Amis: „Az emberek testvériségének, az Igazságos Városnak az eszméje olyan, amit nem lehet elhajítani anélkül, hogy egész életünkben a csalódás és veszteség érzései ne töltenének el bennünket”. (*Koba, a rettenetes*, Európa, 2004. 348.) Teljes fatalizmus nem lett rajtam úrrá, azt *úgyzólván* biztosra vettem, hogy évtizedek múltával a keleti országokban is mérsé-

kelni lehet valamennyire az abszurdumok mennyiségét, és ez a két különböző alaptípusba sorolható társadalmi rend egymáshoz közelítésében is meg fog majd nyilvánulni.

Ettől a részleges átalakulástól függetlenül a magánéletemben ugyanakkor igen fontos változás következett be, illetve ilyen változást hajtottam végre – pozitív irányban. Megnősültem, egyik negyedéves hallgatómat vettem feleségül, évtizedek magánosságát (vagy „majdnem magánosságait”) így a társra találás öröme váltotta föl. Nem sokkal megismerkedésünket követően kiderült kettőnk számára, hogy sokkal jobban tudunk egymással, mint amennyire egymás nélkül élni, s ez a fölismerés hosszú távra szólóan is érvényesnek bizonyult. (Az életem útja ebből adódóan újabb társadalmi szférával is érintkezésbe került, hiszen feleségem egy Tolna melletti község – az idén ezer éve létező Fadd – egyik földműves családjából indult a tanári pálya felé.)

Albérlet-kereséseink viszont, sajnos, eredménytelenek maradtak. (Ha csak azt nem számítjuk az eredmények közé, hogy kereséseink során bepillantást nyerhettünk olyan mélységekbe, amilyenekkel másként talán nem ismerkedtünk volna meg.) A végén boldogok voltunk, hogy az addigi „háziak” kettőnk számára is kiadták a szobát. Igaz, fiatal házásoknak nincs okvetlenül tágas terekre szükségük, de, hogy milyen lehetőségeket kínált a rendelkezésünkre álló tizenegy-tizenkét négyzetméter a tudományos munkavégzéshez, (különösen onnantól fogva, hogy majd hárman lettünk), azt elég bizonytalanul tudnám csak körvonalazni. (Emlékszem egyik visszatérő álmomra, melyben a két lábam

térdtől kilóg az ablakon, vagy talán csak az ajtón.) Hosszú hónapokig igénybe is kellett majd vennünk apósoméék segítségét: lányuk és unokájuk vissza- illetve befogadását.

Szöke, szelíd kislányomat nem volt nehéz szeretni, s az apa-szerep így az időnként kíméletlen körülmények ellenére sok örömmel járt, ez azonban távolról sem jelent olyasmit, hogy ebben az időben szűk térre összeszorított, de felhőtlen derűvel kecsegtető jövő-képben gyönyörködhettem volna. Egyre inkább észre kellett vennem, hogy valami „nincs rendben” körülöttem. A tanszék vezetésével ugyan végre szabályosan is megbíztak, nem sokkal ezt követően azonban már oktatói pozícióm is támadásoknak lett a célpontjává. „Pártkörökben” beszéltek, hogy Kristóf István – az Elnöki Tanács akkori titkára – szóvá tette: hová tették szemüket az elvtársak, hogy nem vették észre, hogy itt ellenzéki góc jött létre? A debreceni egyetemi könyvtárból a szegedi főiskolára átment Bata Imre, a debreceni *Alföld* főszerkesztői székéből valamilyen módon a *Tiszatáj*hoz átirányított Mocsár Gábor és a Pestről jött, de az *Alföld* hasábjain nacionalista írásokat közétett Tamás Attila lettek volna a bűnösök. Ekkoriban még egyetlen sorom nem jelent meg az *Alföld*ben, a két említett kollégával pedig éppen csak futólag találkoztam, ezzel azonban nem védhettem magam, hiszen hivatalosan én nem tudhattam arról, hogy egy pártgyűlésen mi hangzott el rólam. Ehhez járult, hogy az általam vezetett tanszék félállásos – főállásban a pesti Szigeti-tanszéken alkalmazott – kollégám magánál „Aczél elvtársnál” tette szóvá, hogy elméleti speciálkollégiumomon „zavaros antimar-

xista nézeteket” terjesztek. (Erről – utánjárásom eredményeként – valamilyen félig-meddig hivatalos úton sikerült értesülést szerezniem.) A Párt ideológiai vezéregyéniségének magának is feltűnt, hogy a jugoszláviai *Hídnak* a hasábjain írtam Lukács György esztétikai főművéről. (A személyéről megbecsüléssel – holott csak nemrégiben oldották föl körülötte a háziőrizet kötelekeit –, a realizmus-felfogását ugyanakkor határozottan bírálva – noha leginkább épp ennek a jegyében igyekeztek az illetékesek a maguk marxistának mondott esztétikai koncepcióját kiépíteni.) Ekkoriban jött másfelől szóba, hogy Cs. szegedi tanárképző főiskolai főigazgatónak és magyartanárnak valamiképpen „kített” a főigazgatósága, át kellene tehát őt tenni az egyetemre. („Jó elvtárs”-ról volt szó: a városi vagy a megyei pártbizottság tagjáról.) A „felülről” és az „oldalról” jövő intenciók úgy voltak egymással és a még megmaradt szakmai érdekekkel részben összehangolhatók, hogy engem csak a tanszék éléről váltottak le (egyébként indokolás nélkül), oktatónak azonban „meghagytak”, Cs-t áthozták vezetőnek, K. igényeit pedig előbb dékánhelyettesi pozícióval, majd kari párttitkársággal elégítették ki. (Tőle valamivel korábban kértem egy – a hallgatók számára összeállított – ajánló olvasmányjegyzéket, s ő ezt – meggondolatlanul – kézírásos formában adta nekem át. Így hét lapon több mint száz helyesírási hibáját számolhattam össze.

Más tekintetekben is ritkult körülöttem a levegő.

A *Tiszatáj* szerkesztőségéből – melyben egy éven át a Művészet-rovatot vezettem – felső intenciókhoz igazodva kitétek, (nem adták meg számomra a másod-

állás-vállalási engedélyt), ugyancsak ezekben a hónapokban a Magvető Könyvkiadó felbontotta velem kötött előzetes szerződését József Attila-versek elemzésének kötetbe rendezésére vonatkozóan. (Bóka László, Hankiss Elemér, Németh G. Béla, Rónay György, Szabolcsi Miklós és mások írásműveit foglalta volna magában, azután Szabolcsi Miklós visszavonta a maga elemzését. Az írások egy része később más kötetekben megjelent, s nem kis visszhangot kapott.) Kafkánál *A per* lapjain Joseph K. a templomban kényszerül váratlanul egy az ő ügyével foglalkozó papnak a szavait meghallgatni – én derűsebb helyen: a szabadstrandon botlottam egy volt hallgatómba, aki jóval többet tudott nálam arról, hogy mennyire „meg vannak már számlálva” a napjaim. (Magának a leváltásnak a végbemenéséről viszont egy régi viccnek az analógiájára kaptam meg az értesítést: a Kohn elhunytának híreről szóló informálást egy tapintatos közlési formát ígérő őrmester vállalta magára, aki azután a kopogtatására kinyíló ajtóban megjelenő asszonyt az „Özvegy Kohnnét keresem”-mel juttatja el a dolgok lényegének gyors tudomásul vételéhez. Nyári szabadságom néhány napját Pesten töltöttem, ahol is váratlanul feltűnt egyik derék munkatársam, kissé talán zavartan egy önmagában tökéletesen érdektelen papírt nyomva a markomba. Időbe telt, míg észrevettem, hogy számomra való érdekességét a címzés adja: a „...tanszékvezető elvtársnak”-on belül a megszokott helyen már nem az én nevem szerepel.) Mikor szabadságom végén visszatértem Szegedre, a neveimet már eddigi szobám ajtaján is hiába kerestem.

Abban viszont már semmilyen tekintetben sem tudtam humoros mozzanatot látni, hogy Horváth István Károly barátom váratlan halálát követő temetésére megérkezve néhányan – úgy éreztem – már tőlem is mintha búcsút vettek volna. Közbevetőleg, ne essék félreértés: amiért elbeszélésemnek ezen a tájékán Szauder József neve nem fordul elő, annak egyetlen oka, hogy ebben az időben ő Olaszországban volt. Hogy egyéves szegedi dékánása milyen mértékben játszott szerepet egészségének romlásában, azt közelebbről nem tudom, azt azonban láthattam, hogy úgyszólván menekülve távozott innen – egyébként szigorú orvosi meghagyásra. Baráti segítő készségével még később is találkozhatam.)

Említettem már, hogy egy tanévet hármásban töltötünk újszegedi, bérelt – albérleti jelleggel bérelt – szobánkban. Úgy látszott alakulni a helyzetünk, hogy a következő évkezdetre már beköltözhető állapotba is hozzák azt a házat, amelyet valamilyen KISZ-kezdeményezés segített viszonylag olcsón a fiatalabb egyetemi oktatók számára hozzáférhetővé tenni. Az építkezés elhúzódása azonban, sajnos, arra kényszerített, hogy egy valamivel ugyan nagyobb, de az előbbinél sokkal gyengébb minőségű lakásrészbe költözzünk. (Asztal például hosszabb ideig egyáltalán nem volt benne, tévé-néző szobájuktól egy szimpla, kétszárnyú ajtó választott el úgy-ahogy bennünket, éppen csak hogy gyöngítve az érkező hanghullámokat, föl azonban nem tartva őket. Legyen szó akár cselekménybeli golyók záporozásáról vagy kínvallatást elszenvedők ordításairól, esetleg az

eseményeket kommentáló öregek dohogásairól. Zuhanozás közben néhányszor két lábra állt velem a jelentéktelen súlyú fürdőkádban, a koros házinéni a konyhában erőlködte lábára a harisnyáját, miközben mi ott reggeliztünk volna. Vasárnap hajnalban – kocsmai zárórakor – egy-egy elázott atyafi ott állt meg még néhány utolsó percre az ablakunk mellett, hogy még egyszer kiadja magából lelkének bánatát, megbántott igazságérzetét, vagy esetleg valamilyen materiálisabb tényezőt. Kevés nappal karácsony előtt azonban végre beköltözhattünk önálló lakásunkba, melyben minden ajtót használhattunk, mégpedig úgy, hogy *csak* azok járhattak rajtuk át, akiket mi hívtunk oda.

Fájdalmas ugyanakkor, hogy mind a két örvedetes családi esemény majdnem, vagy éppen teljesen egybeesett valamilyen szomorúval. Apám talán tíz nappal élte csak túl az esküvőmet, anyám kórházba szállításának hírére pedig az a levél tartalmazta, melyet lakástbirtokba-vevésünk napján a bátyámtól kaptam. (Miután úgy-ahogy elrendeződöttünk, én még kimentem a konyhába, hogy elolvassam az azt nap érkező levelet.) Ahogy ez várható volt: néhány hónap, (vagy már csak hét?) múltával halálának a hírére is tudomásul kellettennem.

És bármennyire fájdalmas volt is ez a hír, hiszen a *végsők*ről mégiscsak ezek szóltak, tudomásul kellettennünk, hogy már így volt – jobb? Így volt *kevésbé gyötrelmes* annál, amilyenné lehetett volna.

Valamikor a közbülső időszakban (még lakásba költözésünk előtt, de már a leváltásom után) egyetemi tanári állásra hirdettek pályázatot azon a tanszéken, me-

lyen én is dolgoztam. Elvileg természetesen nyílt pályázatról volt szó, aligha volt azonban a szegedi egyetemen olyan személy, aki ne tudta volna, hogy ezt a pályázatot a frissen érkezett Cs. számára hirdették meg. Én azonban ekkorra – hogy legalább valami keveset mégis enyhítsek a vak parancshoz igazodások és cinikus hazugságok rendszerén – kialakítottam a magam számára egy „úgy teszek, mint ha” címszó alá beszorítható viselkedési formát. Cselekvési próbálkozásként is, egy kicsit az akkortájt reklámozott *Falak* című film által provokáltan is. (Ez abból az állításból indult ki, hogy a „falak” nem vesznek bennünket olyan szorosán körül, amennyire mi azt hisszük, csak nem merünk próbálkozni...) Tehát elhatároztam, hogy ahol csak lehet, megpróbálok úgy viselkedni, mintha normális országban élnék. Úgy tenni, mintha szabad lenne meg nem jelenni az országgyűlési- és a tanácsválasztásokon (vagy esetleg *nemmel* szavazni ugyanitt), május elsején föl nem vonulni, és így tovább. Az én esetemben ez azt jelentette, hogy pályázással részt veszek egy elvileg nyílt pályázaton, akkor is, ha van rá hivatalosan támogatott személy, míg én ilyesmire a legkevésbé sem számíthatok. A tisztesség megköveteli, hogy megírjam: ezzel a viselkedésemmel nem provokáltam ki egyszer sem nyílt retorziót – valami igazsága azért a filmnek is volt. Úgy éreztem, hogy egyenesen *kötelességem részt venni azon a pályázaton*, amelyet egyébként a maga egészében jogosulatlannak ítéltam, hiszen egyértelmű volt, hogy egyetlen komoly szakemberrel nem beszéltek előtte ennek esetleges részvételéről. Arra az álláspontra helyezkedtem, hogy a tanszékvezetésre rá lehet

fogni, hogy ez politikai kérdéssé válhat, a professzorság ügye azonban már egyértelműen a szakma illetékességi körébe tartozik. Nem szóltam előtte erről – feleségesen kívül – talán senkinek, csak közvetlenül a határidő lejárta előtt, mikor is összefogtam a papírjaimat, és egy „Hogy érdekesebb legyen a dolog!” megjegyzés kíséretében letettem őket a dékáni hivatal vezetőjének asztalára. (Megjátszott könnyedséggel próbálva meg leplezni idegességemet.)

Avval természetesen tökéletesen tisztában voltam, hogy nem fogom ebben a vetélkedésben Cs-t „kiütni, még csak afelől sem volt kétségem, hogy akkori teljesítményemmel nem lettem volna érdemes a professzorságra. Lépésemet erkölcsi tiltakozásnak szántam. (Ahogy ezt akkor élőszóban többek előtt megfogalmaztam: „Mióta Pázmány Péter Nagyszombatban egyetemet alapított, Cs. teljesítményét meg nem haladó munkásságra még nem adtak Magyarországon egyetemi tanárságot.”) Azt reméltem, hogy kényszermegoldásként mind a két pályázatot el fogják utasítani. Ebben a reményben azonban csalódnom kellett.

Pedig a dolog indulása nem volt rossz.

A két pályázatot olyan bizottság kapta meg elbírálásra, melynek egy tekintélyes nyugdíjas (olasz szakos) professzor volt az elnöke, s ők úgy döntöttek, hogy mind a kettőt „aequo loco” (egyenlő helyen) támogatják. A következő lépés a kari tanácsra várt.

A kitűzött napon a meghirdetett időben nem lehetett az ülést elkezdeni: sokan késtek. Mint rövidesen kiderült, a párttagok megjelenésére kellett várni, akiket viszont az illetékes városi (megyei?) pártbizottság megje-

lent tagjai (vagy csak egyikük?) tájékoztatták arról, hogy a tárgyalt kérdést politikai ügynek kell tekinteniök. Így is történt azután.

Néhány elszántabb lélek azért rám adta igenlő szavazatát.

Vesztettem tehát, de legalább én nem vettem részt egy piszkos ügyben, s ezt mások számára is lehetővé tettem. (Álláspontomat levélben a velem rokonszenvezni látszó rektorral is közöltem. „Szárnyaljon magasra az ifjú képzelet” – fogalmazott kissé régies ünnepélyességgel az Erdélyből jött rektor, mondatának második felében azonban a realitások figyelembe vételére figyelmeztetett.)

Az igazság kedvéért meg kell mondanom, hogy Cs. – legalábbis tudomásom szerint – ez után sem akadályozott munkámban, kutatásaimban. Az is igaz ugyanakkor, hogy mások amúgy sem zárkóztak el ilyen irányú lépések megtevésétől. Mikor a költői műalkotás mibenlétéről szóló kéziratomat már két könyvkiadótól is visszakaptam, a benne foglalt gondolatok egy részével pedig kezdtem mások neve alatt találkozni, beadtam a ^{TM}B-hez, nagydoktori értekezésésként. Egyelőre nem aktuális a dolog – kaptam válaszul – mert kevés a publikációm. De hát nem csak a műelemzés-kötet szerződését bontották föl, hanem a Corvina Kiadónál lévő kéziratom (a huszadik század magyar irodalmáról) is „elfekvésre ítéltetett”.

Az egymással időben többé vagy kevésbé egybeeső történések közül nem maradhatnak említés nélkül 1968 nyarának eseményei. Ez az év – mint ismeretes – a „prágai tavasz”-t és ennek következményeit foglalta

magába, valamint a párizsi fiatalok lázas mozgolódásait.

A szocializmus megújításának kísérlete egymással ellentétes lelki tényezőket aktivizált bennem. Részből örültem, hiszen a csehszlovákiai dogmatikusok visszaszorítása, a szabadabb levegő beáramlása valamilyen általánosabb javulásnak az ígérését is magában hordozta. Ugyanakkor az átalakulások látszólag ellentmondtak annak a felfogásnak, amely bennem – említettem – ötvenhat után kialakult, hogy ti. a Moszkva-központú, magát szocialistának mondó rendszer képtelen a megújulásra. Mégis lehetséges volna hát, hogy a nálunk több demokratikus hagyománnyal rendelkező, alighanem okosabb, de mindenképpen taktikusabb csehek most olyasmit kísérleteznek ki, amivel nekünk is meg kellett volna próbálkoznunk? Ez a magam ítélőképességében való csalódást foglalta, illetve foglalta volna magában. *Szorosan személyes* vonatkozásban ezért – röstelkedéssel kellett ezt észrevennem – egyfajta ellenszurkolói magatartás is alakult bennem: a radikális reformkísérletek elbukása keserűbb, kiábrándultabb éneket igazolta. A szovjet agresszió győzelmét követően azonban nyomát sem éreztem semmiféle kielégülésnek, amiért „engem igazolt az idő”. Így derült ki, hogy tudatom mélyrétegeiben *még mindig lappangott valamennyi* a József Attila, Derkovits Gyula, Ady Endre, Illyés Gyula és mások által megfogalmazott ígéretek-ből, a Duna völgyében élőket összefogni hivatott eszmék hatóerejéből. A hatvannyolcban történtek így másodszer éltették át velem ötvenhat tragikumát, de immár végérvényesen, kibúvót többé sehol nem engedve.

Valamiféle tiltakozásnak a kényszerét éreztem magamban – sokra azonban nem jutottam vele. Lelkiismeret-furdalásaim csillapítására a tiltakozásnak egy igen szerény változatára éreztem csak erőt magamban, az adott viszonyok szorongattatásaiban. A Tisza-parton állt (és legutóbbi szegedi látogatásomkor is állt még) egy emlékkő a parkban, amelyik a csehszlovákiai Lidicére hivatott emlékeztetni: arra a községre, amelyet Hitler csapatai a földdel tettek egyenlővé, amiért annak lakói menedéket adtak a teljhatalmú Heydrich kivégzői számára. Ennek a talapzatához helyeztem el egy csokor virágot, ennek a gépelt szövegnek a kíséretében: „A megszállás cseh áldozatainak”.

Késő este tettem oda, s másnap délelőtt, mikor megint arrafelé mentem, már nem volt ott. Úgy látszik, a rendőrei észrevették és megértették a halk szavú tüntetést. Szeretném hinni, hogy olyanok is látták néhányan, akik a voltaképpen címzettek voltak.

(Tragikum és komikum elemei persze ilyen helyzetekben is össze tudnak néhány percre találkozni. Azon kezdve, hogy valaki egy csokor virággal a markában előbb hazafelé, majd – immár késői órákban – az ellenkező irányban áthaladva egy városon szerelmi légyott-ra igyekvőnek mutatkozhat. Nem utolsó sorban akkor, ha családja eközben egy távoli dunántúli községben tölti a nyárvégi napokat. De a park is jobban kedvez a randevúzó szerelmespároknak, mint a magános tüntetőknek. Addig azonban, amíg az előbbieket haza nem mentek, az utóbbiak az akciója is több kockázattal jár...)

Világos, hogy az itt elmondottak 1968-hoz kötődnek, nem könnyű azonban minden esetben pontosan meghatározni több évtizeddel korábban történtek egymásutánját. Hogy ez az év az én számomra kisebbik lányom megszületésének örömteli eseményeit is magában foglalta, (immár lakásban fogadva a kis kerekfejű jövevényt), azt sem nehéz megállapítani. De már például mikor is volt a nagy tiszai árvíz, mikor közvetlenül az ablakaink előtt szálltak föl-le az árvízvédelem helikopterei? (Éjjel pedig a homokzsákokat töltöttük, valahol ott, ahol azóta az emlékmű áll.) Nem kell hozzá sok utánajárás, hogy megtudjam – de megéri-e? Nem elég, ha tisztázom: egybeesett feleségem kórházban fekvésének idejével? (És gyors hazaszállításával, hiszen a kórház a veszélyeztetett vízparton helyezkedett el.) Vagy melyik évben történt is, hogy Illyés Gyula meglátogatta egyetemünket és a *Tiszatáj* szerkesztőségét, és nemcsak hogy a köszöntésével, a bemutatásával nem engem bíztak meg, de még a szerkesztőségbe sem kaptam meghívást? Melyik évben is kezdődött s hányszor is állt meg (s kezdődött majd újra) annak a magyar irodalomtörténetnek a megírása, amelyet Klaniczay Tibor szerkesztett, s végül öt nyelven majd meg is jelent? (Én a huszadik századot írtam, a többit Nemeskürty István, Orosz László és Németh G. Béla, majd Görömbei András). Melyik évben kérdezte meg tőlem a kiadó igazgatója, hogy nem akarnék-e kilépni a munkatársak együtteséből – jelentős tehertételtől szabadítva meg ezáltal a nélkülüm már elfogadható kötetet... Mettől-meddig voltam tagja a Magyar-NDK Hungarológiai Vegyesbizottságnak, mely években jártam hivatalosan

a berlini, az újvidéki és a kijevei egyetemen? Mikor kerültem vissza – most már választás útján – a szegedi kari tanácsba? Minderre a hatvannyolcas évet kevéssel megelőző, majd azt követő, mintegy hét évet magában foglaló időszakaszban kerülhetett sor. Az 1971-es évnek van számomra egy könnyen ellenőrizhető időpontja: ekkor ítélték nekem az egyetem névadójáról, József Attiláról szóló írásaim elismeréseként a város művészeti díjainak egyikét.

Jólesett.

Ebből a kissé hevenyészett áttekintésből is kiderül, hogy a hetvenes évekre egészében véve túljutottam a mélyponton. Ez azonban még nem jelentett sokat. Fulasztott a légkör: ha mégannyira apróság is, ha nevetni lehetett is rajta, ez nem szünteti meg annak a gyalázataát, hogy a bölcsészkar épület kapuján kiírva állhatott „a rettentő tanulság:” „Kerékpárt és gerincet behozni tilos”. (Az eredeti kiírás természetesen nem tartalmazta a gerincekre utalás mozzanatát, sajnos, ezzel vált azonban igazabbá a figyelmeztetés.) „Főnököm”-nek úgyszólván semmi rangja nem volt a szakmában, s különösen nehezemre esett időnkénti „ellenzéki” színezetű megnyilatkozásait rezzenéstelen arccal meghallgatni.

Megváltás ígéretét hordozta magában a Szauder József által közvetített kérdés, hogy vállalnám-e – Barta János professzor nyugdíjba vonulását követően – a debreceni egyetemre való átmenést.

Nem kértem hosszabb gondolkodási időt: igent mondtam.

*

1972 nyarán új szakasz kezdődött az életemben,

Mikor – fontosabb tényezőit tekintve – megállapodtunk Debrecenbe átmenésem módjában-mikéntjében, megbeszélésünk alkalmával mind a két tekintélyes professzor (Barta János és Bán Imre) jelen volt, a fiatalabb kollégák egy része pedig érkezésemhez-indulásomhoz egyaránt úgyszólván kíséretet adott, tehát elmondhatom, hogy zavarba ejtő mértékben foglalkoztak velem. Be kell azonban vallanom, hogy ez jólesett. Idő múltával azonban már csak arra kellett vigyázni, hogy valamilyen „éber elvtárs”-nak szemet ne szúrjon mozgolódásunk, s még idejekorán közbe ne léphessen.

Mindez természetesen nem kizárólag egyetemi-minisztériumi tennivalók intézését foglalta magában. A feleségemnek is állást kellett, hogy szerezzek, a lányaimat másik iskolába illetve óvodába kellett áttetennem, lakásom eladása és helyette másiknak a vétele is sok időmet és energiámat igényelte. Több mint fél éven át megint „levelező férj és apa” lett belőlem, hiszen a hét egyik felét már új munkahelyemen kellett töltenem, miközben lakásom még Szegeden volt. Kezdetben sokat jártam a várost, hogy közelebb kerüljek hozzá. Egyik ilyen alkalommal este a temető kapujáig is eljutottam. Ahogy a krematóriumot – nem túl nagy távolságból – megnéztem magamnak, eszembe jutott, hogyan is tűnődtem majdnem tíz évvel korábban a Tisza szegedi szakaszán a parton azon – összehasonlítva egymással a két folyót –, hogy vajon mennyi időt fogok ebben a városban eltölteni. Itt most úgy éreztem, hogy a végleges letelepedés küszöbén állok. Bár ha partra vetett halként kellett is itt már minden vizet hiányolnom. (Kétméteres

halmokat fogadva el „Mézeshegy” és hasonló nevek alatt.)

Új munkahelyemen hamar jóbaráti kapcsolatok hálózatába kerültem. Nem elsősorban velem egyidős kollégáimmal barátkoztam össze – Irinyi Károly történész docenssel való barátságom csak később alakult ki –, a fiatalabbakkal való kapcsolatom ugyanakkor egészen rövid idő alatt bensőségesé vált. S ami nem kevésbé fontos ennél: itt senkivel nem éreztem úgy, hogy félnem kell tőle. Alkalmi koccanásnál komolyabb konfliktust egyedül Kovács Kálmán kollégám viszonylatában tudok fölidézni. Meghívásomban pedig ő is részt vett – már csak azért is, hiszen így visszatérhetett eredeti szűkebb szakterületére, a tizenkilencedik század második felének irodalmára, az ezt kutató és oktató tanszék élére. Néhány jóbarátnak mutatkozó megnyilatkozását követően valamiért gyanakvóvá lett irányomban, sértettként sértően kezdett viselkedni, anélkül, hogy megmondta volna nekem, hogy mi a problémája velem. Sajnos, romló egészségi állapota és tudományos munkásságának lassúbbá válása gyakran tették zaklatottá. Föl kell tételeznem, hogy én is követtem el hibát az ő terhére, ennek mibenléte azonban rejtve maradt számomra. Fájdalmas, de le kell írnom: korai halála vetett csak véget a kettőnk között mind gyakrabban kialakuló feszültséghelyzeteknek.

Barta Jánossal és Bán Imrével, akár a kitűnő, színes egyéniségű – sajnos, ugyancsak viszonylag korán távozott – Julow Viktorral éppúgy barátinak mondhattam a kapcsolatomat, mint a fiatalabbakkal: Juhász Bélával, Fülöp Lászlóval, Görömbei Andrással, Imre Lászlóval.

(Természetesen a színezetüket tekintve már az életkor-különbségekből adódóan is sok különbség volt közöttük, őszinteségük és intenzitásuk hasonlósága mégis lehetővé teszi számomra, hogy egyetlen csoportban lássam őket.) Barta János könyvbeírásai közül némelyik éppenséggel zavarba ejtett a maga bensőséges hangütésével. („Attilának köszönettel a jóbarátság és szomszédság emlékéül.” „Tamás Attilának, baráti segítségéért köszönettel” – Ugyan milyen „segítségemmel” érdekelhettem ezt ki?)

Első, csak részben megoldott értekezésem ügyét egyikünk sem érezte szóba hozandónak.

1972, 1973: ennek a pályaszakasznak az elején két könyvem megjelenésének idejét jelzik az évszámok. De alig egy vagy két hónap választotta csak el ezeket egymástól. De felfoghatjuk úgy is, hogy átköltözésünk bizonyos tekintetben kétlépcsős természetére utalnak a maguk kettősségével: arra, hogy hetvenkettő nyarán már átmentem a Kossuth Lajos Tudományegyetemre, a családom azonban a lakásunkkal együtt még hónapokig Szegeden maradt. Nagyobb súlyú kötetem az Akadémiai Könyvkiadónál jelent meg: ez a költői, illetve általában a nyelvi műalkotás mibenlétére keresi a választ, a másikat a Szépirodalmi jelentette meg, ebben legnagyobb részt olyan tanulmányaim kaptak helyet, amelyek korábban már publikálást nyertek valahol. Mind a két kötetnek viszonylag kedvező volt a fogadtatása. A munkahely-változtatás nem csak engem helyezett más körülmények közé, hanem a családomat is. Feleségem előbb a központi, majd nem sokára a gimnáziumi könyvtárba, utóbb a tanári karába került, a kis-

lányok óvodát illetve iskolát váltottak. (Az előbbinek örülni lehetett, az utóbbiakat el kellett viselni – szegények ezt tették. Apósomék csöndes rezignációval vették tudomásul, hogy Debrecen körülbelül kétszer akkora távolságra van Faddtól, mint amekkorára Szeged. A távolság akadályán később úgy segítettünk, hogy – akkor már megengedhettük magunknak – vettünk egy kocsit.)

Elégge kedvező környezeti viszonyok között dolgozhattam, igyekeztem is kihasználni a lehetőségeket. Néhány kisebb, de azonos tárgykörbe vágó tanulmánnyal kiegészítettem elméleti tárgyú írásaimat, és beadtam „nagydoktori” munkának. 1975-ben a vitára is sor került: élénk volt és hosszúra nyúlt, rosszindulat azonban nem ért senkinek a részéről. A derű színei ezúttal azzal lopták be magukat az eljárás menetébe, hogy Hermann István, Szabolcsi Miklós és Péczeli László – a három opponens – közül a szelídlelkű, ideológiamentes Péczeli mutatkozott a leginkább – bizonyára éber elővigyázatosságból – harcos marxistának. (Hogy min kell már fölháborodni, mi ezzel szemben az, amit „még el lehet fogadni”, azt nem lehetett egykönnyen előre kiszámítani. A téves helyzetfölmérések nem voltak éppen ritkák.)

A következő évben megpályáztam a tanszékre – ezúttal „nekem” – meghirdetett professzori állást. Az egyetemen zökkenő nélkül megkaptam az illetékes testületektől a szükséges támogatást, már csak az Akadémia osztályülésének az állásfoglalása (és ezt követően a miniszter aláírása) hiányzott, mikor váratlanul levelet kaptam Pándi Páltól. Éppen vizsgáztattam, de – rosszat

sejtve – mindjárt felbontottam, és a következőket olvastam: „Az Akadémia I. Osztályának tegnapi ülésén óvást emeltem azzal kapcsolatban, hogy professzori kinevezéséről Király, Nagy Péter, Sötér stb. távollétében vitatkozzunk és szavazzunk. Fenntartásomnak semmiféle személyi oka nincs, pusztán tevékenységed elméleti irányával kapcsolatban jelzek kérdőjeleket. Ezt szükségesnek tartom Veled ez úton jelezni, mert nem szeretem a hát mögötti bajvívásokat. – Baráti üdvözzel...”

Éreztem, hogy elsápadok.

A vizsgát hamar be lehetett fejezni, a vizsgázó biztos, hogy nem kapott túl szigorú osztályzatot, az azonban nem valószínű, hogy semmit se vett volna észre rajtam. Talán két hét lehetett hátra az immár esetlegessé vált kinevezésig, s a tét nem volt jelentéktelen. A Bölcsészkar három személyt javasolt professzornak, közülünk csak nekem volt meg hozzá a nagydoktori fokozatom. Ha tehát a három fölterjesztett közül éppen az enyémet nem fogadja el az Akadémia, akkor ennek nagyon súlyos oka kell, hogy legyen. Olyan körülménynek, amelyet eddig sikerült elleplezni, most azonban „napvilágra jött”, és ebből le kell vonni a konzekvenciákat. Rosszabb helyzetbe kerültem, mint Szegeden, hiszen ott csak „megelőztek”, legalábbis nyíltan nem vádoltak meg tévtanok hirdetésével. Ottani tanszékvezetői leváltásomat követően csöndesen, de határozottan reklamáltam is, az új helyzetben bizonyára nekem kell fölmentésemet kérnem...

Hogy egy föltételezett lemondás után mit tehetek, arról fogalmam sem volt, azt azonban éreztem, hogy válasz nélkül nem hagyhatom a kapott levelet. Igyekez-

tem pontosan megfelelni a levélben foglaltakra. (A két levelet illetve másolatot eltettem magamnak későbbi időkre.) „...Nyíltságodat, hogy levélben megírtad velem kapcsolatos állásfoglalásodat, köszönöm. Ez a nyíltság, úgy érzem, hasonlóra kötelez, ezért röviden a magam álláspontját is megírom. Ha tevékenységem elméleti irányával kapcsolatban érezted szükségesnek kérdőjelek fölvetését, sajnálom, hogy ezt nem azon a nyílt vitaülésen tetted meg, amely elméleti munkám minősítésére volt hivatott. Az akadémiai ülés ügyeit nem ismerhetem közelebből, a magam tudomása szerint azonban már csak arról kellene döntenie, hogy érek-e annyit a magyar irodalomtudomány- és oktatás terén, amennyit például Cs. már egy évtizeddel korábban is ért. – Baráti üdvözlettel...” (Az eredetiben természetesen nem rövidítve írtam le volt tanszékvezetőm nevét.)

Mint nem hivatalos úton később megtudtam, egy-két nappal később került sor a rendkívüli osztályülésre, amelyen – élénk vitát követően – számottevő szavazattöbbséggel megszavazták pályázatom elfogadását. Az idő azonban sürgetett, már késő volt ahhoz, hogy levélben küldjenek meghívást a kinevezések átadására, csak telefonon szóltak át a személyzeti osztályra, hogy én is tekintsem magam meghívottnak.

Csakhogy ilyen tekintetben is voltak már rossz tapasztalataim.

Még Szegeden történt, hogy ugyancsak élőszóban értesítettek: a szokásos évi pedagógusnapra jutalomosztás alkalmával ezúttal beszédre nem fog sor kerülni, ezért csak azok jöjjenek el, akik kapnak. Nekem szóltak, hogy menjek. (Elképzelhető, hogy nem egyazon

személytől jött a tájékoztatás és a hívás – régen volt.) A megjelölt időpontban ott is voltam, és vártam, hogy szólítsanak. Egy darabig arra számítva, hogy szólítsanak, majd már csak azt remélve, hogy mégis sorra kerülök, végül már csak arra, hogy viszonylag kevés feltűnéssel távozhassam el megszégyenülésem színteréről.

Ezt semmiképpen nem akarhattam megismételni. (Főleg „nagyban”.) Másnap (a kinevezések napján) ezért a reggeli vonattal utaztam föl, és megkérdeztem, délután csakugyan kineveznek-e. Kicsit csodálkozva néztek rám, de igenlő választ adtak.

Feleségem, aki zokszó nélkül állt mellettem pályázásaimban, felszólalásaimban, Szegedet-elhagyásomban, lent várta, milyen választ hozok. Hosszabb időre szóló nyugalomnak jött el az időszaka.

*

Írásaim lassú egymásutánban követték egymást megjelenésükkel. A Tankönyvkiadó fölkérésére készítettem el egy kis könyvet, mely a huszadik századi költészetéről adott rövid áttekintést, az Akadémiai Kiadó Kortársaink-sorozatának darabjaként Weöres Sándor-ról szóló kismonográfiát írtam, intézetünk kiadványaként jelent meg az a könyvem, mely igen sok munkám eredményét (eredményeit?) foglalja magában, ez a nyelvi műalkotások jelentésének megvilágításához kívánt hozzájárulni.

Ha élő személyekről írtam, általában nem kerestem a velük való személyes kapcsolatokat, félvén, hogy ezzel elveszítem a függetlenségemet. A véletlen azonban úgy

hozta, hogy egy irodalomtörténeti társasági ülésen öszszetalálkoztam Weöresékkal, akik azután meghívtak magukhoz. Roppant kedvesek voltak, a komikum azonban ezt az aktust sem kerülte el nagy ívben. Amy például hamar nekem szögezte a kérdést, hogy mit kezd (mihez kezdek én) egy marxista kritikus azzal a ténynyel, hogy „a Sanyi” verseiben a szavaknak sugárzásuk van. (Időközben valaki minden bizonnyal tájékoztatta őket arról, hogy én egy szigorúan marxista kritikus vagyok. – Ha egyszer „a másik oldalról az „antimarxista-ság” vádját nem vettem szívesen, úgy a vele ellentétes címkének sem örültem: egyiket sem éreztem igaznak.) Beleizzadtam a válaszadásba. Arra gondoltam, hogy bonyolult magyarázkodásnál talán sikeresebben próbálhatom megnyerni a bizalmukat, ha utána mászom kertjükben a fenyőfára fölfutott kismacsákjuknak. Sajnos, a cica egyre magasabbra kapaszkodott: odáig, ahol már nem értem el az ágak között. Föl kellett adnom a mászóversenyt, Weöresék azonban magát a jószándékot is méltányolni tudták. Ez kiderült abból is, hogy Sanyi határozott érdeklődést mutatott a kézirat irányában (körülbelül egy hét alatt elolvasta azt), s ahol vitázott velem, ott is csak köszönhettem a segítségét, vagy figyelmen kívül hagyhattam a véleményét. Debrecenben jártában utóbb gyerekkönyveiből lányaimnak is dedikált egyet-egyet, „Weöres Sándor bátyjuk” aláírással.

Annak a könyvemnek a formáját, melyben a műalkotás jelentésével foglalkoztam, sajnos nem sikerült a legjobban kiválasztanom. Eredetileg az Akadémiai Kiadónak a Gyorsuló Idő sorozatában jelent volna meg, ott azonban a megkapott pozitív lektori vélemény elle-

nére várnom kellett volna a megjelenésére, másrészt nem állt túl jól intézeti kiadványunk ügye (ennek én voltam akkoriban az egyik szerkesztője), ezért – némi ingadozást követően – arra az elhatározásra jutottam, hogy ide „teszem át” tanulmányomat. Csakhogy ennek eleve kisebb a publicitása. Időt tehát nyertem, gondolataim ismertté tévése tekintetében azonban veszítettem. (Csak két recenziójára emlékszem.) Objektív ítéletet én nem tudhatok róla megfogalmazni, ha azonban – tegyük föl, másért nem is – a tárgy fontosságára és a könyvben feldolgozott szakirodalom mennyiségére (és minőségére) való tekintettel több figyelmet érdemelt volna. Ha kemény bírálatot érdemelt volna, akkor is.

*

Érdekes színeket hozott az életembe – az életünkbe – bécsi vendégprofesszorságom. Itt is értékes emberekkel kerültem kapcsolatba, barátságba. Előbb két, majd – több év kihagyást követően – egy évemet kötötte le. Az Universitát Wien finnugrisztikai intézetén belül történő (német nyelvű) magyar irodalomoktatás volt a feladat. (A föltételezett kezdetektől napjainkig terjedően.) Nem lehetett magasra állítani a mércét, hiszen míg „otthon” már a gimnáziumi tanár is többé-kevésbé ismertnek tételezheti a *János vitézt*, sőt, talán a *Toldit* is, addig a bécsi hallgatóval szembesülve a magyartanár igazán örülhet, ha a Rákóczi név hallatán nem valamilyen martalóc-csapat vezetőjének az arcéle dereng majd diákjának a szemében az ismeretlenség ködéből elő.

Meg azután könnyebb volt a gimnáziumban a versek esetében is még ki nem fejlődött művészet-érzékre ha-

gyatkozni, de eredeti szövegeket vizsgálni, mint esetleg már kifejlődött irodalmi érzékkel közelíteni – a fordításhoz.

Váratlan volt hallgatóim sorában egy volt pesti kolégám fiának a fölfedezése. Otthon igyekeztem a Szigeti-tanítvány apát dogmatizmusa miatt messzire elkerülni, a Bécsbe disszidált ifjúval szemben viszont én voltam a „kormánypárti”, hiszen nem én voltam ket-tőnk közül az, aki „a szabadságot választotta”. Kitűnő hangversenyekre, operaelőadásokra, képzőművészeti kiállításokra járhattunk, egyik múzeumból a másikba mehettünk – csak éppen pénz kellett hozzá elég sok. Az Operában kiemelkedő produkciót nyújtott Britten *Peter Grimes*-a egy angol társulat vendégszereplésével. (Más tekintetben hagyott felejthetetlen élményt maga után az a *Tosca*-előadás, amelynek a végén nem lőtték le Cavaradossit. Hiába jajongott szegény Tosca: Mario! Mario!, a kivégzőosztag is hiába vonult el a színen, a halálra ítélt forradalmár csak a függöny legördülését követően volt hajlandó színre lépni, hogy fogadja a némiképp zavarodott közönség tapsait. Egy káprázatos – a későbbi budapestit messze felülmúló – Monet, Rodin, Miro, Giacometti, egy kis Picasso, Moore, az induló expresszionizmus, Schiele: rövid utánagondolás ezeket az emlékeket ébresztheti föl. Ja, és a bravúros képkeret-és kép-kiállítást el ne felejtsem! Moziban is jártam: egy Tarkovszkijt, *Az állatok farmját*, az *A day aftert* tudtam elcsípni. – Az első tanévet néhány rövid látogatási napot leszámítva egymagamban töltöttem, a másodikat családostul: az egyik ezért, a másik azért volt nehéz. A harmadik év volt a legkönnyebb, amikor is „felesé-

gestül” kettesben voltam. (Addigra a lányok önállósodtak.) Az előadásokhoz is föl tudtam már használni a korábbi óravázlatokat.

Még valamikor az első kinn töltött évben történt, hogy Welzig professzor, aki az osztrák akadémián is valamilyen fontosabb szerepet játszott, s tagja volt a Herder-díj ügyében illetékes bizottságnak, arra kért, mondjak róla véleményt, hogy szerintem kinek lenne a legjobb a magyarok közül odaadni ezt a díjat: Konrád Györgynek, Juhász Ferencnek vagy Klaniczay Tibornak. Jeleztem neki, hogy szerintem mindegyikük méltán kapná meg, Juhász azonban nincs éppen a legjobb korszakában, amellet írótársaival sem a legjobb éppen a viszonya. Hogy Konrád és Klaniczay viszonylatában melyek voltak az érveim, arra már nem emlékszem, csak arra, hogy Konrádot valamivel inkább ajánlottam. Ezt követően egyszer rövidebb, másodjára hosszabb jellemzést kért tőlem Konrádról – minden bizonnyal a szavazáshoz, majd a *Laudatio* megfogalmazásához. Közben nyári szünet is volt, úgy, hogy levélváltásunk útja átvezetett a határon, így minden bizonnyal a határőrség levélbontó kezein is. Azután ünnepélyesen átadták a díjakat – csak éppen arról feledkeztek meg, hogy egy meghívót azért nekem is küldhetnének. (Bécsi kollégáim ugyan hívtak, hogy menjek velük, én azonban nem éreztem indokoltnak, hogy más meghívójával „csúszsam be”. Este, a Konrádot köszöntő kis ünnepségen már részt vettem – a bécsi magyar irodalombarátok kedvelt találkozási helyén, az „Alte Schmiede” pincéjében.)

A két bécsi kiküldetés közti időszakban családi, illetve magánéleti viszonylatban kevés híján tragikus kitérőt tett az életutam. Ha lenne bennem írói tehetség, bizonyára megkísérelném (megkíséreltem volna már) a történetek leírását, lélektani tényezők sokaságát vonva be a történetek magyarázatába, erkölcsi kérdéseket is élükre állítva. Lehet azonban, hogy ebben az esetben is kitérnék a leírtak közreadása elől. (De egyáltalán milyen „köz” jön – jöhet – itt számításba?) Ha viszont ezt a maga száraz tényszerűségében sem jegyezném itt föl, akkor hamisítanék.

Képzeletben ezért üresen hagyok itt egy oldalt, s aztán ott folytatom, ahol közérdekűbb dolgokról szólhatok.

Annál is indokoltabb lehet így eljárnom, mert ezekben az években „nagyot lépett a történelem”. (Ha nem is egészen úgy, ahogyan sokan szerettük volna.) A Méray Tibor által írt Nagy Imre-könyv hazahozatala annakidején még nem nélkülözött minden izgalmat – nem olyan régen Bálint Sándort, a köztisztviselőben álló szegedi néprajztudóst tiltott könyvek továbbadásáért idézte maga elé és ítélte el a szegedi bíróság – nem olyan sok évvel később azonban már hivatalosan is meg lehetett fogalmazni, hogy ami 1956 őszén Magyarországon történt, az nem ellenforradalom volt. A „Minden ország katonája menjen saját hazájába” jelszava (vajon ki „írta” ezt a „verset”?) realizálásra érett programmá vált.

Részt vettem az MDF debreceni szervezetének a létrehozásában, s az első már szabadnak mondható márciusban valamiért úgy alakult, hogy én mondtam a Nagy-

templom előtt emelt tribünön az MDF nevében ünnepi beszédet. Később a városi közgyűlésnek a tagjai közé is beválasztottak, az oktatási-nevelési bizottságnak lettem először az elnökévé, majd – túlterheltségemre hivatkozva – a tagjává. (Túlságosan jól soha nem éreztem ott azután magamat, a kötelezettségeimnek azonban igyekeztem eleget tenni.) A szegedi egyetem a rehabilitáltjai közé sorolt, s különböző országos testülteknek lettem tagjává vagy éppen elnökévé, az egyik rektorhelyettesi pozíciót is vállaltam (Egy régről felújított szabályzat szerint Debrecenben potenciális rektorra minősült minden egyetemi tanár, és nagyon szégyelltem volna, ha aztán kizárólag MSZP-szek közül kerültek volna ki a tényleges jelöltek. Azt hiszem, sem előtte, sem utána nem izgultam valamiért annyira, mint ekkor, hogy valamiképpen rám ne essék a szavazatok többsége. A Lipták András melletti rektorhelyettesre azonban szívesen vállalkoztam.

Az MDF keretei között sokszor vitába keveredtem – nem mindig eredményesen – az Antall József által képviselt „vonal” támogatására törekedve. A pártszakadásának híre Bécsben ért. Telefonon tájékozódtam, majd a kilépettek csoportjába álltam, és ott is maradtam mindaddig, amíg a létrejött MDNP tehetetlensége (majd a Centrumhoz csatlakozása) el nem távolított tőlük, és ki nem léptem közülük. Úgy érzem, hogy a jórészt itteni kezdeményezések nyomán létrejött Profeszszorok Batthyány Köre Egyesület körülbelül annyi politikai tevékenységi keretet biztosít számomra, amennyi az én igényeimet kielégíti, illetve a hozzáértéseimnek nagyjából megfelel.

Említést érdemelhet, hogy két akadémiai „forduló”-ban egyik alelnöke voltam – Berényi Dénes oldalán a Debreceni Akadémiai Bizottságnak.

Fájdalmas veszteség ért – és érte egyúttal a művészettörténész szakma egészét – Németh Lajos váratlan halála. Fél évszázados bensőséges baráti kapcsolat ért itt hirtelen véget, alig néhány héttel közös erdélyi utunkat követően.

Közben – Kulcsár Szabó Ernő szervezésében – különböző külföldi tudományos konferenciákon vettem részt (Marbachban, Bayreuthban, Opatijában.)

Az utolsó másfél évtizedben különböző díjakat és kitüntetések kaptam, Debrecen azzal is megtisztelt, hogy a díszpolgárai közé választott. (Bár a legkevésbé sem éreztem illetve érzem magam „díszpolgár-alkatú”nak.)

Ebben az időszakban is jelentek meg irodalomtörténeti és elméleti tárgyú könyveim: Illyés Gyula életművéről, általános érvényű töprengéseimről, a művészi értékteremtésről. Új kiadásban jelent meg első kötetem. Hetvenéves születésnapom alkalmával közelebbi és távolabbi kollégáim az én tisztelemre összeállítottak, és szép kiadásban közzé tettek egy értékes tanulmánykötetet.

Előzetes terveimhez igazodva 1997-ben „nyugalomba vonultam”, az egyetem által biztosított „professor emeritus”-ság ugyanakkor lehetővé teszi számomra előadások tartását, a munkahelyi tudományos viták egy részébe is be szoktam kapcsolódni. Közben egy öt éves „forduló”ra az *Irodalomtörténet* szerkesztését is én végeztem – Varga Pál segítségével.

Jólesően tapasztalhatom, hogy volt gimnáziumi osztályom – amelynek osztályfőnöke is voltam – mindmáig rendszeresen meghív érettségi találkozóira. (A negyvenedikre a másik is meghívott – végül az, amelyikben két éven át győtrődtem a német nyelv oktatásával, szintén fölvette velem a diplomáciai kapcsolatot.)

Két lányomnak köszönhetően hat unokám van – sajnos elég távolra tőlem. (Részben Budapesten, részben a pár hónapja ezeréves alapítását ünnepelt dunántúli Fadd községben.) Nem tudom, elég-e annyi figyelem, amennyit rájuk tudok fordítani, feleségem azonban talán az énáltalam mulasztottakat is pótolni tudja számukra.

*

Úgy érzem, valamit még indokolt lenne szóba hoznom, amit azonban nem köthetek egyetlen évhez vagy évcsoporthoz sem oda.

Jó hatvan évvel ezelőtt apám vett nyáron egy kis vitorlást a Balatonra. (Siófok közelében volt egy kis nyaralójuk.) „Dingi” típusút, nyolc négyzetméter vitorlafelülettel, evezni is lehetett benne. Gyöngye szélben már azon a nyáron is a kezembe adta egyszer-kétszer a vezetést, régi álmomat segítve ezzel kielégüléshez. A háború ugyan majd ezt is elpusztította, de kétéves kihagyást követően megint vett egy ugyanolyat, később pedig vettünk egy valamivel nagyobbat („kalóz” típusút). Hetvenedik életévében halt meg, halála előtt azonban még – bizonyára könnyű szélben – vitorlázott.

Amikor a háborút követő évek folyamán egy ideig csak szalmazsákon aludtunk, részben akkor is volt tehát vitorlásunk, és amikor úgy alakultak a körülményeim, hogy éppen csak fönntartottam magam, akkor sem tudtam abbahagyni a vitorlázást. Amikor azután valamivel nagyobb (tizenötös, huszonötös) hajóval jártuk be a Balatont (illetve annak közvetlen környékét), akkor részben már feleségem is velem volt, néha egyik vagy mindkét lányommal – máskor valamelyik barátommal, esetleg barátaimmal – együtt.

Kritikus időszakokban, esetleg éppenséggel lelki válságok idején igen sokat segített – azt hiszem, megengedhetem magamnak ezt a fogalmazást is – a létezésben. Hogy soha nem törtem le teljesen, abban annak is része volt, hogy közvetlen szél-víz-kapcsolatokban érezhettem magam nagyjából sikeresnek – nem egyszer olyanok is, mikor csak kevesen vállalkoztak kifutni a kikötőből. És egyetlen alkalommal sem oldotta vagy vágta el senki alattomban a horgony vagy a kikötőkötélünket, és az ugyan előfordult, hogy mi mentettünk ki embereket a vízből, mi egyszer sem szorultunk rá erre. Az viszont előttem van, ahogy – a nemrégien kitört viharban immár vitorlázat nélkül a part felé sodortatván – egy ősz férfit látok a hullámokban felénk gázolni, kezében saját horgonyával és horgonykötélvel: szükségünk lehet rájuk, hiszen ebben a szélben egyetlen horgony nem bírja egymagában megtartani a hajót. (És szállást is adott éjszakára. Egyszer egy úttörőtáborban is megszállhattunk, s előtte a táborbeliek értesítették a vízirendőrséget veszélyben látni vélt ha-

jónk helyzetéről.) Mások éjszaka jöttek – humorérzéküket el nem hagyva – kérésünkre segíteni, hogy el tudjuk szabadítani a kikötő köveiről hullámoktól oda-pöfölt, nem olcsón bérelt járművünket.

Jó volt – mikor kellett – habozás nélkül cselekedni, jó volt kötelek és drótkötelek feszülését látni és a marokban érezni, jó volt – egyensúlyozásképpen – túlodalt szél ellenében kilógni. Csöndesebb szelekben, éjszaka a víz nyugtató csobogását hallgatni. Lassan a fénylő, csillagos égbolt alatt siklani: ez egy kicsit a Kosmoszban való eligazodást is segítette.

Hogy ez nem volt több játéknál?

Persze, hogy így volt.

De valahogy olyanformán, ahogy egy helyütt Márai Sándor szól erről: „A hajósok kedves vagányok, az utolsó színes emberfajta az elgépiesedett emberiségben... A víz örök dolog, s az emberek, akik a vízen élnek, megőriznek valamit az élet legmélyebb értelméből, a játékból”.

*

A „Most már fejezd be, öreg!” nógatása egy kicsit becsapott. Úgy éreztem, a Márai-idézettel befejezhetem visszatekintésemet. Szép is, igaz is: beillik zárókőnek. Csak az vele a baj, hogy a visszatekintésben látottakból azért elég kevéshez kapcsolódik. Már ami az iparitanuló otthonban és avval kapcsolatban történt, abban is csak kevés volt a játék, az állástalanság állapotában is keserves feladat lenne játékos mozzanatokat keresni – a Kossuth téren és környékén lejátszódottakra végképp nem illenék rá a „játék” szó. S igaz ugyan, hogy az elő-

adottak megítélését úgyis az lesz hivatva elvégezni, aki valamiért elolvasta azokat, ez a föltételezett olvasó joggal várhatja el a tények pusztá számbavételén túl ezek szubjektív értékelésének a megnyilatkozásait is. Hogy látom tehát én magam azt az utat, amelyet bejárva eljutottam a jelenbe?

Ebben a tekintetben – be kell vallanom – elég bizonytalan vagyok.

Ha azokból a szavakból indulok ki, amelyeket Lengyel József *Reggeltől estig* című novellájából annakidején bírálatomban kiemeltem (a napi kaszálását végző férfi főszereplő néma monológjából): „Elégedetlen legyek, vagy elégedett? Az élet lendítőkereke, hogy sohasse elégszünk meg... De tulajdonképp elégedett vagyok, mert meghalni küldtek és élek...” – akkor én is elégedett lehetek valamennyire. Viszont nagyképűség lenne a magam sorsát egy Szibériába száműzöttével párhuzamba állítani, hiszen érezni is – azt hiszem – csak akkor éreztem magamat a megfojtatás határhelyzetében, amikor szerzői megállapodásokat bontottak föl velem, majd közölték: keveset publikálok, ne számítsak doktori védésre... Azt ugyan biztosra veszem, hogy énelém az átlagosnál lényegesen több akadályt állítottak az érvényesüléshez vezető úton, egészében véve azonban épen megmaradhattam. Vezető pozíciókat is betöltöttem – lám, még díszpolgár is lett belőlem. Hogy eleget megtettem-e az írásaimban foglalt gondolatoknak valós értékük szerinti megismertetéséért – vitákban való megméretésükért – abban viszont nem vagyok biztos.

Vagy csak a hiúság, a gyerekes elfogultság elégedetlenkedik bennem?

Az is lehet. Akkor meg az a baj, hogy nem sikerült ezt az elfogultságomat visszább szorítanom. De hagyjuk: ebben a tekintetben naivítás lenne már jelentősebb változásra számítani.

Feladatot egyet látok még magam előtt. Az ellenőrzött, „rendezett”, szívós – még ellenlépéseket is magában hordó – visszavonulását. Illyés Gyula költői próza-kötetének, a *Kháron ladikjának* a szellemiségét átvéve – ha lehet, valamennyit még tovább is adva belőle.

Debrecen, 2004–2005. április

Szirák Péter

Szakszerű szenvedély

Rövid pályakép Tamás Attiláról

Valamikor a nyolcvanas évek második felében az egykori Kossuth egyetem magyar szakos hallgatójaként többedmagammal jelentkezünk az Illyés Gyula életművéről szóló speciálkollégiumra. Kis egyetemi csoportunk egyszersmind szorosabb-lazább baráti kört is alkotott elszánt irodalmi érdeklődéssel, nagyjából hasonló olvasottsággal és óhatatlan előítéletekkel. Úgy emlékszem, várakozásainkban például nem voltunk egészen igazságosak: Illyéstől eladdig a *Puszták népét* és néhány verset ismertünk, viszont annál bátrabban hasonlítottuk össze költészetét a József Attiláéval, s állapítottuk meg, hogy mennyire „elmarad tőle”... Fiatal, éppen csak tájékozódó irodalmárok-ként amúgy is túlzottan hatottak ránk a nyolcvanas évek furcsa, dekadens fuvallatai, s ehhez képest Illyésnek általunk persze csak igen hézagosan ismert, viszont sok felől bírált szerepvállalása nem volt kimondottan vonzó... S aztán megjelent egy igen-csak pedáns és roppant komoly előadó, aki már elkészült, de még kéziratban lévő monográfiájának lapjairól felolvasva mu-

tatta be az életművet. Kétségtelenül nem a gyors tetszés kiváltásának szándékával, hanem azzal a makulátlan módszerességgel és azzal az önmagát háttérbe vonó szemérmességgel, amely semmi másra nem volt tekintettel, csakis arra a feladatra, amely a tárgy, egy bonyolult és változatos, felívelésekkel és hullámvölgyekkel, felismerésekkel és tévedésekkel, merészségekkel és bátortalanságokkal teli írói életpálya igazságos megértésére irányult. Az első percekben, sőt az első órákon, megvallom, nehezemre esett a jegyzetelés, valósággal megbéklyózott ez a szokatlanul puritán, szikár, szigorú előadásmód, némelykor kimondottan unni is kezdtem aprólékosságát, s csak később tudtam értékelni körültekintő alaposságát és árnyalt rendszerszerűségét. Nem mondhatom, hogy egyszerre megszerettem Illyést, de jobban megértettem dilemmáit, kényszerhelyzeteit és választásait, s megtanultam becsülni költészetének és esszéinek egyensúlyait. Felfogtam, hogy miért is vált a huszadik század egyik megkerülhetetlen, mert sokak számára mértékadó művész-értelmiségijévé. Hála az előadónak, aki a történelmi-politikai viszonyok árnyalt fölvázolását elmélyült esztétikai-poétikai elemzésekkel ötvözte, a kurzus végére jobban értettem a huszadik századi történelmet, s benne az alkotó ember viszontagságait és teljesítményét. Már ez sem volt kevés, de a speciálkollégium előadójától, Tamás Attilától nem csak ezt tanultam ekkor, nem csak a szakma szenvedélyét, az alaposságot, a tárgy komolyan vételét, hanem valamit az elfogulatlanságról, a nyitottságról is. A legkiválóbb József Attila-kutatók egyike beszélt Illyésről a megbecsülés hangján és az elemzés szigorával, előadás-sorozatával azt is sugallva számomra, hogy többfajta – s első látásra rejtett – érték létezik egymás mellett, s az előzékeny irodalmár sokfélétt szerethet egyidejűleg. A részletek fürkészése, az árnyaltságra és igazságosságra törekvés nem ellentéte, hanem fel-

tétele és velejárója az értelmezői szabadságnak és az értékelés igazságosságának. A kurzusnak, aminek eleinte csak időpontja, helye és tematikája volt, így lett utóbb aurája, intelme, példaértéke is.

Tamás Attilával néhány évvel később szoros szakmai kapcsolatba kerültem: ő lett diákköri dolgozatom témavezetője, majd aspirantúráim szakmai irányítója. Hatvanadik életéve körül járt, már évtizedek óta korosztálya egyik legjelentősebb irodalomtudósaként tartották számon, a debreceni irodalmi intézet elhivatott professzoraként tisztelték sokan. Tartózkodó volt és tapintatos, nem tartozott azok közé, akik erőltették a fölszínis ismeretiségeket és a tartalmatlan csevegést, annál inkább kedvelte – mint utóbb kiderült – az elmélyült eszmecsereket. Beszélgetéseink kezdetől nem csak irodalmi kérdéseket érintettek, hanem egyre táguló körökben bontakoztak ki. Őt mindig is nagyon foglalkoztatta a huszadik századi magyar történelem alakulása, s szerteágazó személyes emlékeit gyakran szembesítette a történetírás tanulságaival. Ezekben a beszélgetésekben egykori történelem szakosként, a múlt és a közélet iránt váltig érdeklődőként mindig szívesen vettem részt. Személyes „disputáinkat” aztán két alkalommal nyilvánossá is formáltuk: Tamás Attila irodalomtudósi pályájáról egy 1996-ban készült interjúban adott számot (ez előbb '96 augusztusában az *Alföldben*, majd 2002-ben a *Pályák emlékezete* című kötetben jelent meg), 2004-ben pedig a *Debreceni Disputa* közölte azt a beszélgetést, amelyben elsősorban történelmi emlékeiről szólt. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy ez a két interjú fontos archívuma Tamás Attila pályájának, s annak a kornak, amely formálta őt, s amelyre – lehetőségei szerint – ő maga is igyekezett valamelyest hatással lenni.

Tamás Attila fiatalkorát az öröklött értékrend bírálataival összefüggő útkeresés, a személyes autonómiáért való küzdelem jellemzi, történelmi-társadalmi körülményeit pedig a háborús összeomlás és egy új, méltóbb világ fölépítésének esélyét hamar eltörölő diktatúra időszaka határozza meg. 1930. június 17-én született Budapesten. Anyai nagyapja Tállya református lelkésze, apai nagyapja parasztfiúból lett vasúti pályamester. Édesapja – miután pozsonyi jogi tanulmányai 1914-ben félbeszakadnak – két fronton végigharcolja az első világháborút, majd a Kozma Miklós irányítása alatt kiépülő Magyar Távirati Iroda – idővel vezető beosztású – munkatársa lesz. A tisztviselői státusú család szeretetteljes légköre, a viszonylagos jólét, a budai, Böszörményi úti otthon kényelme gondtalan gyermekkorot biztosít, ám az eszmélkedő fiatalembert a konzervatív középosztálybeli közeg kimondottan taszítja. Közösségi ösztöne, szociális felelősségtudata az „úri világ” megalkuvó korlátoltságával, a magas művészetek (Csontváry, Derkovits, Ady, Bartók, József Attila) iránti érdeklődése pedig a középosztály fölszínességével, kiüresedett konvenciószerűségével kerül mindinkább feszültségbe. Az 1944–45-ös szörnyű összeomlás után politikai meggyőződése, vagyis a mélyreható változásokba, az erkölcsi megújulásba – s nem függetlenül József Attila erős hatásától – egy igazságosabb társadalom felépíthetőségébe vetett hite is eltávolítja attól a rétegtől, amelyből származik. Hamar megmutatkozik számára, hogy ismét csak borzalmas dolgok is történnek, de a rendszer megváltozását meggyőződéssel támogatja. Ám nem valamilyen fajta karrierizmus, hanem az igazság iránti vonzódás és szellemi-erkölcsi autonómiájának kivívása jegyében.

Ekkoriban – a negyvenes-ötvenes évek fordulóján – más olvasmányok (Ortega, Freud, Fülep Lajos, Weöres Sándor) mellett kezdi el tanulmányozni a marxista szerzők (Marx, Engels és

Lukács) műveit, melyek ez idő szerint széles értelmiségi körökben hatnak revelatív erővel. 1948 és 1952 között a pesti bölcsészkar magyar–német szakos hallgatója. A kezdettől törekeny demokrácia gleichschaltolásának és a Rákosi-diktatúra kiépítésének, a marxizmus vulgarizálásának korszakában, amikor a közösségi társadalom megépítésének lelkesedése félelembe és nélkülözésbe fordult át, a szellemi életen pedig eluralkodott a Révai-féle kultúrpolitika abszurditása. A frissen diplomázó Tamás Attila gimnáziumi tanárként nem tudott elhelyezkedni, így előbb filmgyári dramaturgként, utóbb iparitanuló-otthoni nevelőtanárnéként dolgozott. (Ez idő szerinti derűs és kevésbé derűs, „nevelő elvtársi” élményeiről, s egyéb álláskereső viszontagságairól már részletesen megemlékezik *Életrajzi jegyzeteiben*.) 1955–56-ban másfél szép, termékeny évet tölt az *Új Hang* megújuló szerkesztőségében, s más szakmai sikerek is érik: Juhász Ferenc költészetéről szóló tanulmányával elnyeri az Irodalomtörténeti Társaság pályadíját, szakdolgozatát Király István közlésre alkalmasnak minősíti, recenziói, kritikái, tanulmányai jelennek meg a *Csillagban* és az *Új Hangban*. 1956 kora nyarán részt vesz a Petőfi Kör filozófiai és sajtóvitáján, október 23-án délután csatlakozik a tüntetéshez. Az egyre növekvő, lelkes tömeggel vonul a Petőfi-szobortól a Bem-szoborhoz, majd innen a Parlament elé. Amikor este a Kossuth hídon át hazafelé indul, hallván a fegyverropogást, tudatosítja magában, hogy a forradalom vereségre van ítélve: kézfegyverekkel nem lehet győzni a világ legnagyobb szárazföldi hadserege ellen...

1957 elejétől rövid ideig az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa, majd gimnáziumi tanár. Életpályájának jelentős szakmai fordulata, amikor elkészíti *József Attila költői világképe* című tanulmányát, amely 1960-ban megjelenik az *Irodalomtörténet-*

ben. Ez a dolgozat lesz az utóbb átformált kandidátusi értekezésének zárófejezete.

Tamás Attila irodalomértelmezői beállítottsága egy olyan korban formálódott, amikor – a vulgármarxizmus hivatalos beszédrendként való erőltetése, a magyar szellemi életnek önmaga „polgári” előzményeitől való elszakítása és a külföldi szakirodalom erőteljes ideológiai „szűrése” miatt – kevés mód nyílt a (humán)értelmiség szabad tájékozódására. A marxizmus klasszikusainak ismeretén is alapuló műveltsége, az egyedi gondolkodásforma megtalálásának igénye miatt a fiatal irodalmár nem egyezhetett ki a hivatalos diskurzussal, kockázatokat is vállaló útkeresése során arra törekedett, hogy megtalálja a művészetértés méltóbb, komplexebb változatait. A nehezebb utat választotta, amikor váltig ragaszkodott az irodalom-értelmezés *elméleti* megalapozásához, az interpretáció lehetséges kontextusainak bővítéséhez. A kor uralkodó irodalomértelmezési gyakorlatával szemben a műalkotás üzenetének megfejtését nem választotta le ideologikus erőszakossággal a formai közvetítés rendszeréről. Arany, Ady és József Attila műveinek megértését az irodalmi szövegek *tüzetes olvasásához*, így *a formák közvetítette költői világképek* esztétikai megtapasztalhatóságához kapcsolta (*Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, 1964, 1998). Tamás Attila költészettörténeti és -elméleti munkái – ideértve *A költői műalkotás fő sajátságait* (1972) és a *Líra a XX. századbant* (1975) is – vitába szállt az etabliozott (Révai-Lukács–Király-féle) kanonizációs renddel: érintkezett ugyan a marxizáló értelmezéssel, ám az egyik legkidolgozottabb és így az egyik leghatásosabb *magyar modernség-képletet* létrehozva bizonyította például Ady és József Attila igazi nyelvészeti nagyságát. Hugo Friedrich modern lírafelfogását stílus- és társadalomtörténeti szempontokkal ötvözve mutatott rá e költészet-

típusokban megnyilvánuló létszemlélet tragikus aspektusaira. Vagyis a modernség „visszaszerzett”, tagolt önreflexiójában, az egymástól is elkülönbötetett modernségfogalmak kultúraközi párbeszédében igyekezett a 19–20. századi magyar költészetet újraértelmezni. Ily módon vált – Szabolcsi Miklós és Németh G. Béla mellett – kezdeményezőjévé és folyamatos alakítójává annak a hatvanas évek elejétől-közepétől kibontakozó irodalmi diskurzusnak, amely az ideológiai nyomás ellenében sokat tett a művészi értékek eminensen esztétikai elfogadtatásáért.

Tamás Attila azonban nem csak az uralkodó irodalomtörténeti és -kritikai értékrend átformálására vállalkozott, hanem annak a teoretikus keretnek a bírálataira is, amely lényegében Lukács György – a korban szinte kizárólagosan meghatározó – esztétikai tárgyú írásai nyomán rajzolódott ki. Irodalomestménye sok tekintetben összeegyeztethetőnek bizonyult a marxizmus esztétikai értékfogalmaival, különösen fontosnak találta Lukács műveiben az emberi integritás őrzésének és erősítésének gondolatát. A „világ emberivé tevésének” marxi tételére, illetve a nembeliség lukácsi-hartmanni fogalmára alapozódtak Tamás Attila meghatározó érték kategóriái: az „Én kiteljesedése”, a világot humanizálni, otthonává tenni igyekvő, s így a „világegész” felfogása révén léte nembeli értékdimenzióiba föl-emelkedő személyiség eszményképe. Ugyanakkor korán észlelte a lukácsi esztétika hiányosságait, s így hamar konfliktusba is került egyes ideológiai preferenciáival, azokkal a „rendszerkénszerekkel”, amelyek a művészeti-irodalmi jelenség káros leszűkítéséhez, bizonyos típusú műveknek az esztétikai értelmezhetőségből való kirekesztéséhez vezettek. Itthon nem, csak a jugoszláviai *Híd*-ban jelenhetett meg 1965-ben Lukács *Az esztétikum sajátosságai* című könyvéről közreadott bírálata, amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy a nagyhatású könyv szerző-

je, miközben a megismerés egy sajátos formájaként fogja fel a művészetet, sehol sem bizonyítja realizmus-felfogásának, tükrözés-esztétikájának alapját, vagyis azt, hogy a művészet lényegét a valóság megismerésének igényében kellene felismernünk. A művészetben kifejezésre jutnak a társadalom gazdasági alapjai, megjelennek az általuk való meghatározottságának jelei, ám ez nem magyarázza meg mibenlétüket, ez nem azt jelenti, hogy a művészetnek, a költészetnek az a feladata, hogy „stílrealista” módon, minél hívebben tükrözze a társadalom életét. A műalkotás léte és hatása ennél jóval szerteágazóbb jelenség. Nem véletlen, hogy a külföldön publikált, az akkor éppen gyanús revizionista Lukács iránt tiszteletet kifejező, ugyanakkor az utóbb kimondottan támogatott lukácsista esztétika alappilléret megkérdőjelező írás, az efféle „önálló gondolatok” nemtetszést váltottak ki a kultúra irányítóiból, így Aczél Györgyből, s mindez hozzájárult ahhoz, hogy az 1963 óta Szegeden oktató, a tanszékvezetés mellett folyóirat-szerkesztői munkát is vállaló Tamás Attila helyzetét fokozatosan ellehetetlenítették a Tisza-parti városban.

A szegedi üzöttség és rosszkedv után, 1972-től – Barta János hívására – Debrecenben talált az oktatói-kutatói munkához feltétlenül szükséges nyugalomra. Egymás után jelentek meg munkái: a *Költői műalkotás fő sajátosságai* (1972), az *Irodalom és emberi teljesség* (1973), a *Líra a XX. században* (1975). Irodalomtörténeti kézikönyv-fejezeteket írt magyar és német nyelven. Több alkalommal volt a Bécsi Egyetem vendégtanára. 1976-ban a Kossuth Egyetem Magyar Irodalmi Intézetének professzora lett, majd az intézet igazgatója és az egyetem rektorhelyettese. A rendszerváltás után – egy ciklus erejéig – a debreceni városi közgyűlés tagja. 2003-ban Debrecen díszpolgárává választották.

Tamás Attila azok közé a kivételes irodalomtudósok közé tartozik, akik a rendszeres elméleti tájékozódást tüzetes történeti vizsgálódásokkal tudják ötvözni, miközben kíváncsi figyelemmel vannak a kortárs irodalom fejleményeire is. Bírálataiban – akár szépírók (Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Benjámin László, Simon István, Csanádi Imre, Pilinszky János, Sánta Ferenc), akár valamelyik tudóstársa (Hankiss Elemér, Barta János, Szabolcsi Miklós, Bodnár György) teljesítményéről formált véleményt – mindig higgadt, az esztétikai értékekre és szakmai összefüggésekre összpontosító, a kor hivatalos diskurzusának „felhajtóerejét” elutasító, mások munkáját és eredményeit tisztelő kritikusi beállítottság jellemzi. Tárgyszeretetére, töretlen szakmai kíváncsiságára jellemző, hogy az ez idő szerint meghonosodó vagy jórészt csak külföldi kiadásokban hozzáférhető teoretikus irányzatok (kommunikáció- és jelelmélet, nyelvfilozófia, lélektan, antropológia, strukturalizmus, később hermeneutika, recepcióesztétika) egyikétől sem idegenkedik, hanem azokat megismerve, azokkal vitázva alakítja saját álláspontját (*A nyelvi műalkotás jelentése*, 1984; *Töprengések az irodalmi értékről*, 1993; *Határhelyzetben*, 2003).

A Weöres Sándorról szóló monográfiájában (1978) semlegesíteni igyekezett azt a meglehetősen erőszakos ideológiai értésmódot, amely ezt a nagyszabású költői tehetséget, ezt a rendkívüli gazdagságú életművet az esztétikai értelmezhetőség szempontjait lényegében kizárva a „szocialista eszmeiség”, a közvetlen társadalmi aktivitás sanda értékszempontja jegyében értékelte le. A Weöres-könyv elsőrangú példája annak, ahogyan az értekező egy saját beállítottságához képest távol eső költői világkép elfogulatlan feltérképezésére és esztétikai teljesítménynek méltányoló közvetítésére vállalkozik. A szintén lenyűgöző

tárgyismerettel megírt *Illyés*-monográfia (1989) fontos jellegzetessége, hogy a társadalom- és politikatörténeti értelemben is gondosan, autentikusan megrajzolt pályakép rövid, de annál inkább tömör és pontos műelemzésekkel párosul, melyek Illyés – sok irányból „korszerűtlennek” mondott – művészi nyelvének modernségét úgy bizonyítják, hogy világos különbséget tesznek a kiemelkedő és a középszerű művek között.

Három évtized munkásságából ad közre válogatást az *Értéktelentők nyomában* (1994) című kötet. Itt olvashatók más mellett azok az Ady-, Babits-, Kosztolányi- és József Attila-tanulmányok, amelyek példás módszertanát a néprajz, a lélektan, a nyelvészet és a társművészetek integrálására való törekvés jellemzi, hatásukat pedig a fiatalabb irodalmárgenerációk – így az Ady- és József Attila-kutatók – rendszeres hivatkozásai bizonyítják. Tamás Attila szerteágazó tudósi pályájának tengelye és legkarakteresebb teljesítménye a 20. századi magyar költészet elméleti és történeti-poétikai kérdéseinek szisztematikus vizsgálata. Miközben átfogó képét tudta megmutatni a magyar líra alakulásfolyamatainak Aranytól Adyn át Pilinszkyig és Juhász Ferencig, olyan műelemzéseket hagyott az utókorra, amelyek nyilvánvalóan formáltak, s ezután is fogják az irodalom értelmódját. S ezek a műelemzések nem csak a költészet területén mutatnak fel megkerülhetetlen példákat, vagyis nem csak *Az eltévedt lovas*, a *Téli éjszaka* vagy a *Négysoros* minuciózus vizsgálata hatott és hat generációk sorára, hanem az *Édes Anna*, a *Galilei*, a *Niki* vagy a *Kháron ladikja* interpretációja is maradandónak bizonyul. Főként azért, mert Tamás Attila mindig az elmélet és történet, a tudományos reflexió és szövegértelmezés egyenrangú összekapcsolására, termékeny egyensúlyának megteremtésére törekedett, sohasem feledkezve meg a műalkotások komplexitásáról, az igazán mérvadó szövegek összetettségéről,

vagyis az olvasás élményt nyújtó, de egyszersmind feladatot is jelentő természetéről.

Tamás Attila munkásságát jellemezve pályatársa, Poszler György írta egy helyen, hogy az életműve milyen belső logikával, milyen módszeres előrehaladással bontakozott ki. A költői világképek elemzése megkövetelte a költői mű sajátosságainak értelmezését, ez viszont új fénybe helyezte a huszadik század líráját és benne a Weöres Sándorét. E kettő összefüggése aztán kirajzolta a nyelvi műalkotás jelentésének kérdőjeleit, szempontokat adva Illyés életművének vizsgálatához. Az *Illyés-monográfia* – s hozzátehetjük: az eltérő értékek iránti nyitottság – pedig kikényszerítette az irodalmi értékre vonatkozó reflexiókat. Valóban egyetlen ívként, illetve keletkező és előrevivő kérdések spirális görbéjeként lehetne szemléltetni az életmű következetes logikáját, felépítettségét. Alighanem azért, mert Tamás Attilát mindig eleven kérdések vezették: saját élethelyzete jobb megértésének kérdései. Mi, akik közelről ismerjük őt, valamit tudunk még arról is, hogy e logika, e kívülről megmutakozó „szerkezet”, e nyilvánosságra került tárgyyszerű kérdések és a rájuk adott válaszok mellett-mögött mennyi kétség, mennyi elkötelezettség, mennyi törődés, szenvedélyes igazságkeresés, mennyi szeretet és szeretetreméltóság bújik meg.

Debrecen, 2010. április

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Felelős szerkesztő: Bálint Ágnes

Tördelés: Juhászné Marosi Edit

Terjedelem: 10,00 A/5 ív

A nyomdai műveleteket a Kapitális Kft. végezte

Készült Debrecenben, 2010-ben

